

HALIÇ

**İstanbul Boğazı'nın
Marmara denizi ağzına yakın kesiminde
karalar içine 8 km. kadar sokulan
deniz girintisi.**

I. BİZANS DÖNEMİ

II. FETİH ve TÜRK DÖNEMİ

III. HALIÇ KÖPRÜLERİ

Sarayburnu-Galata arasından başlayarak önce batıya doğru uzanan, sonra da kuzeybatıya kıvrılan yay biçiminde bir girinti olduğundan Batılılar Haliç'e "altın boynuz" anlamında karşılıklar bulmuşlardır. Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin birleşmesiyle oluşan bir akarsu ağzının, jeolojinin Buzul çağı adı verilen döneminin sonunda sular altında kalmasıyla meydana gelmiştir. Haliç, bu oluşum şekliyle fizikî coğrafyada *ria* terimiyle ifade edilen derin körfez (deniz istilâsına uğramış vadi) tipinin en güzel örneklerinden biridir.

Metin Tuncel'in verdiği bilgiye göre Haliç'in genişliği, yukarı kısımlarında Eyüp hizasında 200 m. kadar iken aşağıya doğru bu genişlik artarak Cibali-Kasımpaşa arasında 700 metreye ulaşır. Aynı şekilde derinliği de yukarı kesimlerinden Boğaz'a doğru yaklaştıkça artar. Eyüp önlerinde sadece birkaç metre derinlik bulunduğundan bu kesimde yayvan alüvyon adacıkları ortaya çıkmıştır. Unkapanı ile Azapkapı arasında 40 metreye varan derinlik, Eminönü-Karaköy arasında 60 metreye yaklaşır. Yapılan tesbitlere göre Haliç'in dibi "V" biçimindedir. Dolayısıyla ortası çok derin olmakla beraber yanlarda yüzyılların getirdiği toprak birikimi çamur kaplı yamaçlar oluşturmuştur.

Günümüzde Haliç'in en önemli meselesi, kıyılarında XIX. yüzyılın sonlarından

itibaren kurulmaya başlanan ve XX. yüzyılda daha da yoğunlaşan sanayi tesislerinin atıklarıyla dolarak kirlenmesidir. Bunun dışında kanalizasyon atıklarının da Haliç'e verilmesi dolma ve kirlenmeyi hızlandırmıştır. Haliç'te akıntı yetersizliği kendi kendine temizlenmesini engellediğinden söz konusu problem daha da endişe verici bir safhaya ulaşmıştır. Bu önemli meselenin çözülebilmesi için İstanbul Büyükşehir Belediyesi çeşitli önlemler almıştır. Bunlar arasında sanayi kuruluşlarını başka yerlere (sur dışında Güneşli, İkitelli, Mahmutbey ve Halkalı gibi sanayi alanlarına) taşımak, Haliç kıyılarında yeşil alanlar meydana getirmek ilk akla gelenler ve uygulananlar oldu. Ayrıca sanayi ve kanalizasyon atıklarını Haliç'in iki yakasında yer alacak kolektör sistemiyle toplayıp Marmara denizine ve İstanbul Boğazı'nın alt akıntısına vermek gibi büyük bir proje de uygulamaya konulmuştur.

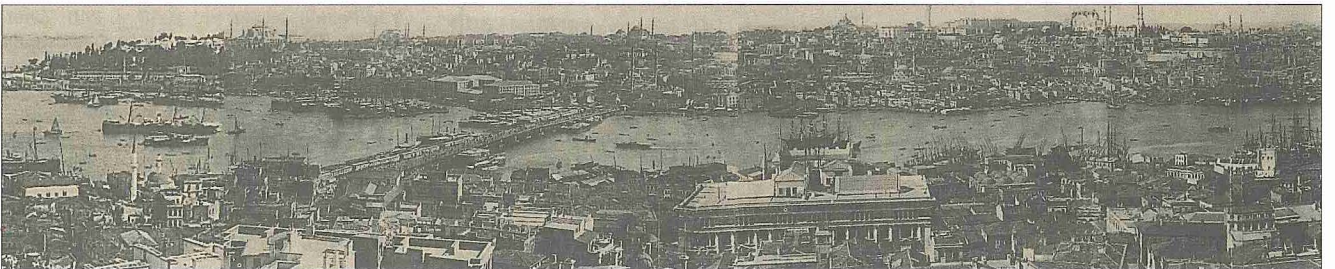
İstanbul Boğazı'nın Trakya toprakları içine girintisi durumunda olan Haliç tarihin en erken çağından beri iki akarsu tarafından beslenir. Bu iki derenin arasında Silivri tepesi denilen bir yükseklik bulunur. Haliç'in bu topografik konumu, İstanbul'un en eski tarihiyle bağlantılı olarak İlkçağ mitolojyasında değerlendirilmiştir.

İlkçağ müelliflerinden Miletoslu Hesykos'a göre iki derenin Haliç'e döküldüğü yerdeki tepenin üstünde, Byzantion'un efsanevi kurucusu Byzas'ın annesi olarak kabul ettiği Keroessa doğmuştur. Bu sebeple İo'nın kızı olan Keroessa'nın adı Haliç'in eski adı Keras'ın esası olmuştur. İstanbul'da ilk yerleşme bu efsanede belirtildiği gibi etrafı verimli topraklarla çevrili olan, her türlü deniz ürününün bol olarak elde edilebildiği, denizcilere güvenilir bir sığınak sağlayan Haliç'in yukarı ucunda olmuştur.

Haliç eski yazarlar tarafından Keras (boynuz) olarak adlandırılır. Batılılar daha sonra bunu Khrysokeras'a (altın boynuz) çevirmiş olduklarından Haliç'in bütün Batı dillerindeki yaygın adı bu olmuştur. Ancak Roma çağı yazarlarından Plinius ile Ammianus Marcellinus'tan öğrenildiğine göre Altınboynuz Haliç'in değil İstanbul yarımadasının adıdır. Arap müellifleri Haliç'i Halicü'l-Kustantiniyye veya kısaca Halic diye adlandırdıkları gibi bazan bununla Boğaziçi ve Marmara denizini de kastetmişlerdir. Osmanlı kaynaklarında da Halic-i Kostantiniyye, Halic-i İstanbul ve Halic şeklinde geçmektedir. Milâttan önce II. yüzyılda yaşayan Polybios ile Strabon Haliç'i İstanbul Boğazı'nın arazi içine uzanan bir koyu, bir kolu olarak belirtirler. Tam milât yıllarında yaşayan Amasyalı Strabon, topraklar içine altmış "stadium" boyunca giren Haliç'in geyik boynuzunu andırdığını, kolları ve koyalara sahip bulunduğunu, akıntının buralara kadar sürüldüğü palamut balığının çok bol olduğunu ve elle bile tutulabildiğini bildirir. Byzantionlu Dionysios ise sadece bazı parçaları günümüze kadar gelen manzum eserinde Haliç'in mükemmel ve çok güvenilir bir iç liman olduğuna işaret ettikten sonra İlkçağ'da burada iki kıyıda bulunan önemli yapıların adlarını verip tasvirlerini yapar. Milâttan sonra II. yüzyıla ait bu kaynak sayesinde Haliç'in iki kıyısının bazı tabii özellikleriyle çeşitli yerlerinin eski adlarını öğrenmek mümkün olmaktadır.

Persler'in Byzantion önlerine geldiklerinde tahrip ettikleri Hera Mâbedi Erniönü'ne hâkim bir yükseklikte, Hades Mâbedi onun az ötesinde bulunuyordu. Süleymaniye yamacı ise Skiros kayalıkları olarak adlandırılıyordu. Bunun eteklerinde kıyı balık avına çok uygun olup Kukla diye adlandırılmış, burada bir Ate-

Haliç girişiyle Galata cihetini gösteren 1321 (1903) tarihli panorama (Ahmed Muhtar Paşa, *Feth-i Celil-i Kostantiniyye*, İÜ Ktp., TY, nr. 5010)

na Mâbedi yapılmıştı. Az ileride Unkapanı'na inen vadinin ucunda Melias denilen bir koy, balığın en bol olduğu yer olarak tanınmıştı. Burada bir Zeus mâbedi yükseliyordu. Fener'e doğru, denize dik olarak inen Mellapokopsas adı verilen bir burundan sonra gelen Hippenidas ve Peraiikos denilen koylar da balık bakımından zengindi. Az ötedeki Ayvansaray'da Blakhernai'nin ilerisinde rüzgârlardan emin bir kıyı olan Kamara'dan itibaren "durgun, kokmuş deniz" anlamına gelen Saprathalassa adlı bölge geliyordu. Burası iki akarsuyun Haliç'e dökülüp çamurlarını sürükledikleri bir yerdi. Sonraları burada Eyüp hizasında yassı adacıklar türemiştir.

Haliç'e akan iki tatlı sudan batıdaki Kydaros (Alibey), doğudaki Barbyzes (Kâğıthane) deresi olarak adlandırılmıştı. Bu ikisinin Haliç'e kavuştuğu yerde Silivri tepesi denilen yükseklik üstünde Semestra adına bir sunak yapılmış ve buraya Keroessa'yı büyüten kaynak perisinin adı verilmişti.

Karşı kıyıda Hasköy sırtlarında Nisaïos adına yapılmış bir sunağın eteklerinde balıkçılık bakımından çok verimli bir sahil şeridi uzanıyordu. Daha güneyde, içeriye derin bir biçimde giren Aktis koyuna Keison (Neison veya Peison) adı verilen bir akarsu dökülmekteydi; burası daha sonra Kasımpaşa deresi adıyla anıldı. Bugün Piyalepaşa bulvarının uzandığı vadiden akan bu derenin Haliç kıyısındaki yerleşim bölgesine dönüşmüş yatağı da bir cadde ile örtüldüğünden artık görülmemektedir. Daha güneydeki bölgeye ise burada sık ormanlık içinde yaban domuzunun çok olmasından dolayı "khoiros"tan (domuz) Khoiragria adı verilmişti. Burası herhalde bugünün Şişhane-Tepebaşı sırtları olmalıdır. Haliç girişinin Boğaziçi'ne kavuştuğu yerdeki ileri taş-

kın tepe Sykai (İncirlik) olarak adlandırılmıştı. Sonraları Galata diye tanınan bu semt tarih içinde başlı başına bir şehir gelişmiştir.

İlkçağ'ın Haliç'i suları sakin ve tertemiz, girintili çıkıntılı yamaçları yeşillikler ve ormanlarla kaplı, kıyıları küçük koylarla bezenmiş bir kanaldı. Bu dönemde Haliç, o çağın ihtiyaçlarına ve ölçülerine göre fazla geniş ve derin olduğundan bütünüyle bir liman görevi yapmıyordu. Sadece kıyılardaki koylar bu gayeye hizmet ediyordu. Böylece Haliç, çağın insanları için verimli ve emin küçük bir iç denizden ibaretti. Her halde tepelerde yer yer mâbed ve sunakların mermer kitleleri yükseliyordu. Esas yerleşme bölgesinin Haliç'in sonunda bir yerde, hatta birkaç yerde olduğu tahmin edilebilir. Sarayburnu bölgesinde Haliç'in girişindeki bir yerleşmeden başka içerilerde daha başka bölgeler kurulmuş olmalıdır. Ancak bunlara dair bugün belirli bir iz yoktur. Yalnız iki akarsuyun döküldüğü yerde Silâhtarağa'da Roma dönemine ait bir yapının temelleri, bir çeşme (nymphaion) veya sunakla mermer heykel kalıntıları, Alibeyköy'ün Soya merası denilen yerinde define arayıcıları tarafından bulunan bazı mahzenler, mezar odası ve milâttan önce II. yüzyıla tarihlenen mezar steli ve nihayet yirmi beş yıl kadar önce Küçükköy'ün Çiftlik mevkiinde meydana çıkarılan milâttan önce VI. yüzyıla ait koku kabı (aryballos) Haliç'in yukarı ucundaki bu yerleşmelerin izleri sayılabilir.

I. BİZANS DÖNEMİ

Roma İmparatorluğu'nun son yüzyılında ve Ortaçağ başlarından itibaren gelişen Byzantion'un IV. yüzyıl başlarında I. Constantinos tarafından Roma'nın yanında devletin ikinci başşehri yapılması ve Haliç'in Cibali ile Fener arasında Mar-

mara yönünde uzanan yeni surlar inşası suretiyle genişletilmesi Haliç'e de iç liman olarak büyük imkânlar sağlamış oldu. Daha sonra Roma İmparatorluğu 395'te ikiye bölününce şehir Doğu Roma Devleti'nin başşehri olmuş ve V. yüzyıl başlarında II. Theodosios döneminde daha da batıda Ayvansaray'dan Marmara'ya uzanan surların yapılması ile Haliç, artık büyük bir hristiyan merkezi olan İstanbul'un kuzeyini boydan boya sınırlayan geniş ve emin büyük bir sığınak durumuna girmiştir. Theodosios suru Ayvansaray yakınında Haliç'e indiğinden Sarayburnu'ndan itibaren kıyı boyunca buraya kadar bir sur duvarı uzatılarak şehir kuşatılmıştı. Sur duvarında ve burçlarında Sarayburnu'ndan Ayvansaray'a kadar ewelce tesbit edilen ve bugün hiçbir görülemeyen kitâbelerin büyük çoğunluğunda İmparator Theophilos'un (829-842) adı anılır. Yalnız Petrion'da kartuşlar halindeki bir kitâbede VI. Leon ile (886-912) kardeşi Alexandros'un (912-913) adları teşhis edilmiştir. Bu duruma göre şehrin Haliç tarafı surları IX. yüzyılda ya yeniden yapılmış veya önemli ölçüde tamir görmüştür. Kapıları ve önlerinde iskeleleri olan bu surlar aralıklarla kare şeklinde burçlarla takviye edilmiştir. Fakat surun fazla yüksek olmayan yalın kat duvar halinde oluşu, şehrin bu taraftan gelebilecek bir tehlikeyi fazla önemsemediğini belli eder. Haliç bu surların önünde tabii bir su hendeği meydana getiriyor ve ayrıca Bizans, donanmasının gücüne güveniyordu. Sur ile Haliç kıyısı arasında yer yer pek dar bir toprak şeridi uzanıyordu. Birçok yerde sur duvarlarının ve kulelerin eteklerini Haliç'in suları yalıyordu.

İmparator Iustinianos'un (527-565) yaptırdığı veya ihya ettirdiği dinî tesisleri anlatan *Yapılar* kitabının yazarı Proko-

Haliç'in Galata'dan Tersane'ye kadar olan cihetini gösteren panorama (Ahmed Muhtar Paşa, *Feth-i Celil-i Kostantiniyye*, İÜ Ktp., TY, nr. 5010)

pios, "suları daima sakin olan" Haliç'in kıyılarında gemicilere rahat ve zahmetsiz bir sığınak teşkil ettiğini belirttikten sonra boydan boya her tarafında demirlemenin mümkün olduğunu ve böylece şehre büyük ölçüde hizmet sağladığını söyler. Bu bakımdan Haliç, VI. yüzyılda Akdeniz'in başlıca tabii limanlarının başında gelmektedir. Yine Prokopios'un yazdığına göre Haliç'in iki kıyısında Iustinianos'un yaptırdığı tesisler arasında Aziz Laurentios adlı harap kilise ile Blakhernai (Ayvansaray) bölgesinde sur dışında çok uzun, yüksek ve muhteşem görünüşlü, Meryem adına inşa edilen bir kilise bulunuyordu. Aynı imparator, yine kıyıda temelleri kısmen su içine atılmış olan, azizlerden Priskos ile Nikolaos adlarına da bir kilise inşa ettirmişti. Halbuki aynı yazarın Iustinianos'u kötülemek üzere yazdığı ileri sürülen *Gizli Tarih* adlı eserinde, bu hükümdarın "dalgaları yapılarla boyunduruğa alma" ve "parayı suya gömmeye" merakı ile tenkit edildiği dikkati çeker. Hasköy Köprüsü ayakları yapılırken 1972'de Ayvansaray'da surlar dışında bulunan VI. yüzyıla ait, çok değişik ve itinalı bir işçiliğe sahip iki sütun başlığı Iustinianos'un bu yapılarından birinin kalıntıları olmalıdır.

Iustinianos, Haliç'in yukarı kesiminde azizlerden Kosmas ve Damianos adlarına evvelce yapılmış bir kiliseyi de ihya ettirdiğinden daha sonra Eyüp olarak anılacak olan bu yerin adı Kosmidion olmuştur. Haliç'in karşı yakasında etrafında mermer sütunlu geniş bir avlu bulunan Anthimos Kilisesi'nin temellerini ise "dalgalardan okşuyordu". Sonraları Galata diye adlandırılacak olan aynı kıyıda Iustinianos Hagia Eirene (Aya İrini) adına muhteşem bir kilise daha yaptırmıştı. San Domenico Kilisesi'nin Cenovalılar tarafından bunun kalıntıları üstünde inşa edildiği genellikle kabul edilir. Bu kilise fetihten sonra Arap Camii olmuştur. Prokopios'un ifadesine göre Haliç'in iki kıyısı İmparator Iustinianos'un gayretleriyle imar edilerek güzelleştirilmiştir.

Ortaçağ'da Haliç, Akdeniz'in ve Yakındoğu'nun en önemli ve hareketli ticaret merkeziydi. Bizans döneminde Haliç kıyılarındaki mahalleler, sur kapıları ve iskeleler arkalarındaki kilise ve manastırlarla adlandırılıyordu. Şimdiki Sirkeci'de bulunan Evgenios Kapısı ve Khalkedonisia İskelesi büyük dinî törenlerde kullanılıyordu. Bu kapı üzerindeki Kentenarior burcu, Haliç'in girişini engelleyen zincirin bir ucunun bağlandığı yerdi. Di-

ğer ucu ise Karaköy'de Kastellion denilen hisara bağlanmıştı. Bu hisarın mahzeni XVIII. yüzyılda Yeraltı Camii'ne dönüştürülmüştür.

Sepetçiler Köşkü ile Sirkeci arasındaki tabii bir koyda İlkçağ'dan beri deniz yoluyla gelen yiyecek maddelerinin boşaltıldığı Prosforion Limanı bulunmaktaydı. VI. Konstantinos (780-797) dönemine kadar sığır ve domuz pazarı da bu limanın başında kuruluyordu. Az ileride Eminönü - Bahçekapı'da Neorion adında ikinci bir liman daha olduğu ileri sürülürse de son yıllarda burada iki liman değil tek liman bulunduğu görüşü ortaya atılmıştır. Bu liman veya limanlar da zamanla Haliç'in bu kıyısında bulunan surlar önündeki girintiler gibi Bizans döneminde dolarak gitgide işe yaramaz duruma gelmiştir. Eminönü çevresindeki Eksartesis denilen iskelede devlet gemilerinin demirleri, yelkenleri ve kürekleri hazırlanarak donanımları tamamlanıyordu. Eminönü ile Unkapanı arası şehrin en önemli iskelesi idi. Önceleri Zeugma, sonraları Perama denilen bu kıyıda kayıklar aracılığı ile Haliç'in karşı kıyısındaki Sykai'ya (Galata) geçiş sağlanıyordu. Zeugma'da hiç değilse VI. yüzyılda kereste ve odun antrepolarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bahçekapı'dan Unkapanı'na uzanan kıyıda XI. yüzyıldan itibaren, Yakındoğu'da geniş ölçüde deniz yoluyla ticaret yapan İtalyan sitelerinin ayrı ayrı bölgeleri sıralanıyordu. Bu ticaret merkezleri Venedik, Amalfi, Pisa ve Cenova'ya ayrılmıştı. Bunların surların iç tarafında kiliseleri, depoları ve hanları vardı. Nitekim buradaki Balkapanı Hanı'nın bodrum kısmı Venedik ticaret merkezinin son hatırası olarak kabul edilir. Sirkeci taraflarında da Almanlar'a ayrılmış küçük bir bölgenin varlığı bilinmektedir. Yenica mi'nin bulunduğu yerde yahudiler yaşıyordu. Bu sonuncu cemaat buradaki varlığını Türk döneminin ortalarına kadar sürdürmüştür.

Üzerlerinde Süleymaniye ile Sultan Selim külliyelerinin yapıldığı tepelerin oldukça dik yamaçlarla Haliç'e inmesine karşılık arada kalan Fatih tepesinin eteğindeki kıyı Platea adındaki düzlüktü. İmparatoriçe Pulkheria'nın sarayının burada olduğu ileri sürülmüştür. Daha ileride Petri Kapısı ile Fener arasındaki düzlük ise iç taraftan ikinci bir duvarla çevrildiğinden bir iç kale oluşmuştu. Petrion denilen bu hisarın içine XVII. yüzyıl başlarından itibaren Ortodoks

Patrikhânesi yerleşmiş olup hâlâ buradadır. Fener'de daha Bizans döneminde bir deniz fenerinin bulunduğu ileri sürülür.

Ayvansaray ile Edirnekapi arasında surlara bitişik olarak kurulan ve Ayvansaray'da bir iskelesi bulunan Blakhernai Sarayı XII. yüzyıldan itibaren imparatorların makamı olmuştur. Deniz yoluyla geldiklerinde imparatorların kayığının yanaştığı bir iskele ile buradaki kapı Basilike Pule (imparator kapısı) olarak adlandırılmıştı. Bu kapı arkasındaki mahalle, Bizans'ın son döneminde devlet ileri gelenlerinin konakları ile saraylarının bulunduğu en itibarlı bölge idi. Haliç'in bu kesimine verilen Balat adının da "saray" anlamındaki Palation'dan geldiği sanılmaktaysa da buna esas olan sarayın hangisi olduğu bilinmemektedir. Blakhernai Sarayı'ndan gelmesi ihtimali ise Türk döneminde bu adla tanınan mahalleye sarayın uzak kalması sebebiyle mümkün değildir.

Haliç kıyısında ve arkadaki yüksekliklerde birçok manastır sıralanıyordu. Adları kaynaklarda geçen bu dinî tesislerden birkaçının kilisesi günümüze kadar gelmiştir. Unkapanı'nın üst tarafında, XII. yüzyılda yapılan ve Bizans'ın en büyük ve önemli manastırlarından olan İsa Pantokratoros'un kilisesi Zeyrek Kilise Camii olarak mevcuttur. Fatih'e yakın, Haliç'e hâkim mahmuz şeklinde bir yükseklik üzerinde XI. yüzyıl sonlarında kurulan Pantepoptes Manastırı'nın kilisesi Eski İmarek Camii olmuştur. Bu iki yapı grubunun daha yukarısında Haliç'in her tarafından görülen bir tepede şimdiki Fâtiş Camii'nin yerinde, Bizans'ın Aya-sofya'dan sonra ikinci büyük mâbedi olan On İki Havâri (Hagioi Apostoloi) Kilisesi yükseliyordu. Bunlardan başka aşağıda Haliç kıyısındaki düzlüklerde de dinî tesisler kurulmuştu. Cibali'de eski Theodosia (Evphemia) Kilisesi olan Gül Camii, Ayakapı'nın iç tarafında hemen sur duvarı yanında, hangi yapının parçası olduğu bilinmeyen ve son yıllarda üzerine yapılan evler tarafından yok edilen bir şapel ile XVI. yüzyılda Kaptanıderyâ Sinan Paşa'nın mescide çevirdiği, fakat son yıllarda üstüne ve etrafına yapılan evlerin görünmez hale soktuğu, eski adı meçhul son devir Bizans sanatının mimari özelliklerine sahip başka bir şapel sayılabilir. Bugün hiçbir izi kalmayan Şeyh Murad ve Kandili Güzel (Purkuyu) mescidleri de eski adları bilinmeyen kilise veya manastır kalıntıları idi. Haliç'e hâkim Fener sırt-

larında XIII. yüzyılda kurulan Panagiotis-a Manastırı, İmparator VIII. Mikhail'in Moğol Hakanı Abaka Han'dan dul kalan evlilik dışı kızı Maria tarafından genişletildiğinden Mongouliotissa olarak adlandırılmıştı. Kilisesi birçok değişikliğe uğramış olan bu yapı hâlâ Ortodokslar'a hizmet etmektedir.

Çarşamba ile Haliç arasındaki yamacın düzlüğünde XIII. yüzyılda yeniden kurulan Pammakaristos Manastırı fetihten sonra 150 yıl kadar Ortodoks patrikhânesi olarak kullanılmış, kilisesi XVI. yüzyıl sonlarında Fethiye Camii olmuştur. Karagümrük ile eskiden adı Kynegion olan Balat arasındaki vadi Bizans çağında manastırların yoğun olarak toplandığı bölgeydi. Buranın merkezini Türk devrinde adı Kesmekaya olan Petra teşkil ediyordu. Buradaki manastırların kalıntıları olan eserler Karagümrük'te Kasım Ağa, Odalar (Kemankeş Mustafa Paşa) ve Kefeli mescidleridir. Bu bölgenin en önemli manastırı surlara yakın bir yamaçtaki Khora Manastırı'dır ki XIV. yüzyıl başlarında devlet ileri gelenlerinden fikir adamı Theodoros Metokhites tarafından inşa edilerek genişletilmiştir. Bu manastırın muhteşem duvar resimleriyle süslü kilisesi fetihten sonra Atik Ali Paşa tarafından camiye çevrilmiştir (bk. KARIYE CAMİİ). Metokhites'in özel sarayı da bu manastıra komşu idi. Daha aşağıda bulunan, VI. yüzyıldan itibaren Bizans'ın kutsal ziyaret yerlerinin başında gelen Blakhernai Meryem Kilisesi ve Ayazması 1434'te yanmıştır. Fetihden sonra uzun asırlar kilise harabe halinde kalmış, ayazma ise XIX. yüzyılda tekrar Rumlar tarafından ziyaret edilmeye başlanmıştır. Bugün de yerinde aynı adla anılan yeni bir kilise vardır. Buradaki Panagia tes Sudas Kilisesi, 1140 (1727-28) tarihli bir fermana göre fetihten beri Rumlar'ın elindeydi. 1776 ve 1815'te tamir gören ve ayakta olan kilise hâlâ Ortodokslar'ca ziyaret edilmektedir. Haliç'in kıyısında surların denize kavuştuğu köşede de IX. yüzyılda yapılan Aya Tekla Kilisesi olduğu sanılan Atik Mustafa Paşa Camii bulunmaktadır. Bunun 150 m. kadar ötesinde surların dibinde, son yıllarda üzerine yapılmasına izin verilen evlerle yok edilen Toklu İbrâhim Dede Mescidi de eski adı bilinmeyen bir Bizans şapelidir.

Bu bölge müslümanların şehri kuşatmaları ile çeşitli efsanelere konu olmuştur. Belki "teberrüken" yapılmış olan buradaki velî türbeleri Bizans döneminde şehri kuşatmaya gelen, başarı elde ede-

meyince şehre az sayıda girmelerine izin verildiği halde ihanete uğrayarak şehid edilen müslümanların hâtırasını sürdürür.

Haliç'in kuzey kıyısında, IX. yüzyılda Theophilos'un savaş malzemeleri ambarrı olarak yaptırdığı Armententareas bir ormanlık içinde idi ve Theophilos'un karısı Theodora'nın kurdurduğu Panteleimon Manastırı da burada bulunmaktaydı. Eminönü'nde olduğu gibi Haliç'in yukarı kesiminde de gemilerin donatıldığı bir Eksartysis vardı. Erken Bizans döneminde Zeytinlik denilen yüksek bir yerde bir cüzzamhâne yapılmıştı. Bir efsaneye göre azizlerden Zootikos'un kurduğu bu tesis Balkanlar'dan İstanbul'a yönelik akınlardan hayli zarar görmüştü. Galata'nın Kasımpaşa'ya inen yamacında veya Kasımpaşa tepesinde olduğu söylenen cüzzamhânenin kesin yeri tesbit edilememiştir. Ancak Hasköy sırtında Haliç Köprüsü'nün yapımı sırasında meydana çıkan, fakat son yıllarda yok edilen bazı duvar kalıntılarının buraya ait olabileceği düşünülür. 1960-1970 yılları arasında Şişhane yamacında meydana çıkarılarak yerine Kanser Araştırmaları Merkezi yapılmak üzere yok edilen, belki IV. yüzyıla ait büyük su sarnıcı da Haliç'e hâkim bu mevkide bilinmeyen önemli bir tesisin son kalıntısı idi.

Haliç'in savaş harekâtına sahne olduğu tek olay Dördüncü Haçlı Seferi sırasında vuku bulmuştur. 1203'te çok güçlü bir donanmayla İstanbul önlerine gelen Batılı şövalyeler, Galata'da zincirin bir ucunun bağlandığı Kastellion Hisarı'nı ele geçirerek zinciri açmışlardı. Böylece içeri giren Haçlı donanması, Haliç kıyısında Balat ile Petriön arasında surların suya en yakın olduğu yerden hücumla geçmiş, gemilerin burunlarına konulan çıkarma tablaları doğrudan doğruya surlara bindirilerek kısa sürede bu burçlar ele geçirilmiştir. Venedikliler'in çıkardığı bir yangın kuzey rüzgârı ile (poyraz) ilerleyince şehrin zaptı da kolaylaşmıştır. Tahtından indirilen II. İsaakios'un isteği üzerine bir takım vaadler karşılığında ona yardım bahanesiyle yapılan bu işgalden az sonra şehir Haliç kıyısından Marmara'ya kadar bir defa daha yanmıştır. Tahtına dönen imparatorun ve onun aracısı olan oğlu IV. Aleksios'un vaadlerini yerine getirememeleri üzerine 1204'te yeniden şehri işgale girişen Latinler, bu defa Cibali ile Ayakapı arasından hücumla geçerek içeriye girmişlerdir. Yeni bir yangın sağlam kalan Bizans mahallelerini de bu arada yok etmiştir.

Latin işgali sırasında Haliç kıyılarından başlayan bu yangınlar şunu gösterir ki buradan çıkan bir ateş kuzey rüzgârı ile günlerce sürmekte ve sırtlara tırmanarak Marmara'ya kadar kolayca ilerlemektedir. Nitekim 433'te Neorion Limanı'nda, 465'te bir balıkçı dükkânında, 599'da tekrar Neorion Limanı'nda, 1040'ta Eksartysis'te çıkan yangınlar şehre büyük zarar vermiştir. 1203 ve 1204'te Haçlılar'ın işgali sırasındaki yangınlardan sonra 1261'de Bizanslılar Latinler'den şehri geri aldıklarında Haliç kıyısındaki Latin mahallelerini tutuşturmuşlar, 1291, 1301, 1308, 1351'de Haliç kıyısında çeşitli yerlerde yangınlar çıkmış ve bunlar geniş alanları harap etmiştir.

II. FETİH VE TÜRK DÖNEMİ

II. Mehmed 1453'te İstanbul'u kuşattığında zincir yine Haliç'in girişini engelliyordu. Bizans'a yardım getiren hıristiyan gemilerine geçit vermek üzere aralanan zincir, o sırada henüz pek güçlü olmayan Osmanlı gemileri için önemli bir engel olmuş ve ancak 21 Nisan gecesı kadirgaların Galata sirtlarından Haliç'e indirilmesiyle fonksiyonunu kaybetmiştir. II. Mehmed ordusunu, şehri kara tarafından kuşatmak üzere Haliç'e inen iki akarsuyun üzerinden geçirirken herhalde ikmalî kolaylaştırmak için Haliç'in yukarı ucunda fiçiler üzerinde bir köprü kurdurmuştu. O yıllarda İslâm âlemine yaptığı seyahati anlatan Bertrandon de la Broquière'in eserinin fetihten iki yıl sonra hazırlandığı tesbit edilen Paris'teki bir el yazması nüshasında mevcut minyatürde, gerek gemilerin karadan indirilmesi gerekse Haliç'in yukarı ucunda kurulan fiçili köprü açık şekilde belirtilmiştir.

Haliç kıyısı boyunca uzanan surlarda çoğu Bizans dönemine ait olmakla beraber bazı yeni kapılar da açılmıştır. Birçoğu yok olan bu kapılardan en batıda Sirkeci'ye kadar olanlar şunlardır: Ayvansaray, Balat, Kungos, Fener, Petri, Yeni, Aya, Cibali, Tüfenkhâne, Unkapı, Ayazma, Odun, Zindan, Balıkpazarı, Yenica-mi, Bahçe.

Türk döneminde Haliç hızla ve daha farklı biçimde gelişmiş, kıyıları da buna göre değişik bir görünüm kazanmıştır. Bölge kısa süre içinde devletin büyük bir savaş ve ticaret limanı halini almış ve kıyılarda buna göre çeşitli tesisler kurulmuştur. Aslında Osmanlı Beyliği'nin devlet tersanesi Gelibolu'da idi. Fetihden sonra Marmara kıyısındaki Bizans deniz sığınağı Kadirgalımanı adıyla kısa bir sü-

re kullanılmıştır. Fâtih Sultan Mehmed döneminin sonlarına doğru çizildiği tesbit edilen ve III. Murad dönemine (1574-1595) kadar defalarca yeniden basılan bir İstanbul resminde burada kadirga inşa edildiği açık olarak görülmektedir. Fakat az sonra rüzgârlardan daha emin bir yer olan Halîç tercih edilerek o çağlarda henüz içine gemilerin girebildiği Kasımpaşa deresi ağzındaki sahada yeni tersane tesisleri kurulmasına başlanmıştır. Bugün mevcut en eski baskısı Venedikli Vavassore tarafından 1510'lu yıllarda yapılan, yukarıda adı geçen İstanbul resminde Pera adıyla işaretlenen Galata surlarının kenarında, Kasımpaşa koyu önünde demirli olanlardan başka kadirga yapılmakta olan veya kalafatlanan kadirgalar da gösterilmiştir. Halîç suları ise değişik tiplerde kadirga ve kalyonlarla doludur. Esasen I. Selim döneminde Câfer Paşa tarafından genişletilmeye başlanan Kasımpaşa Tersanesi, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında kaptan-ı deryâlık makamının kurulması ile burada iyice yerleşmiş ve semte de adını veren Güzelce Kasım Paşa Tersanesi Türk donanmasının inşa ve ikmal merkezi olmuştur. Eski resim ve bilhassa gravürlerde buradaki tersane gözleriyle Kaptan-ı deryâ Divanhânesi görülmektedir. Bu divanhâne III. Ahmed ve II. Mahmud dönemlerinde yenilenmiştir. Batı üslûbundaki bu gösterişli bina, günümüzde Kuzey Deniz Saha Komutanlığı makamı olarak denizcilere hizmete devam etmektedir. Buradaki deniz tesislerinin gelişmesinde, XVIII. yüzyıl sonlarında III. Selim döneminde kâgir olarak Havz-ı Atîk denilen havuzun yapılması önemli bir rol oynar. Daha sonra buna 1825-1826'da ikinci havuz, 1856-1857 ve 1869-1870 yılları arasında da üçüncü havuz eklenmiş-

tir. Gerçekten birer büyük mimari eser olan havuzların kitâbeleri harf inkılâbının arkasından tarihe saygısız bir idareci tarafından bütünüyle kazılmıştır.

Osmanlı döneminin deniz tesisleri, Galata surlarının dibindeki Azapkapı dışından Halîç'in yukarılarına doğru genişlemiş, divanhâneneden ileride gemi gözleri, mahzenler, ambarlar inşa edilmiştir. Burada Darağacı denilen büyük bir vinçten başka Aynalıkavak Kasrı arazisinde 1805'te Vâlide Kızağı, Taşkızak ve Ağaçkızak yapılmıştır. Darağacı, Ch. Pertusier'nin seyahatnâmesinin Préault'nun çizdiği gravürleri ihtiva eden atlasında görülür. Bu vincin bugün ne durumda ve nerede olduğu bilinmeyen, Türk sanatında çok az rastlanır ölçülerde tek parça halindeki devâsâ bir mermer kitlesine işlenmiş uzun kitâbesi depolardan birinin tabanına yatırılmış olarak 1950'li yıllarda tarafımızdan görülmüştü. Tersanede çalıştırılan yabancı esirlerin bir kısmı gecele-ri burada bir yerde, bazıları da XVI. yüzyılda Galata Kulesi'nde barınıyordu. Bu sebeple yabancı kaynaklarda buradan "Tersane Zindanı" (bagne) olarak bahsedilir.

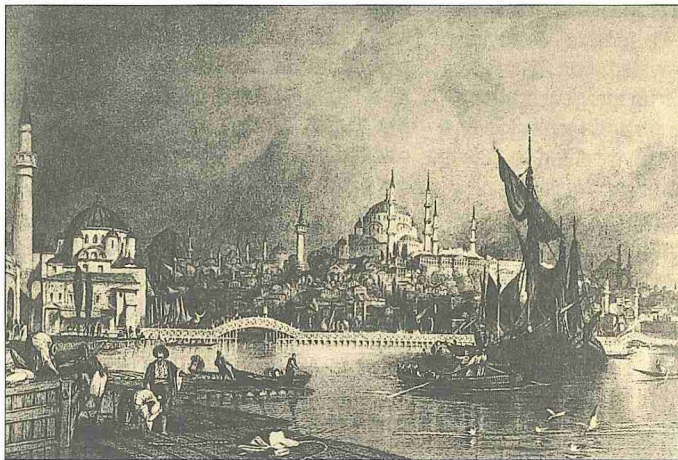
Halîç'in kuzey kıyısında Galata'dan Hasköy'e kadar sıralanan denizcilik tesisleri Osmanlı donanmasının ikmal, bakım ve hatta bir ölçüde yapım merkezi olmuştur. Bunlara, XVIII. yüzyıl sonlarında Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından Kasımpaşa'da yaptırılan ve orta avlusunda kubbeli büyük bir de cami bulunan Kalyoncular Kışlası da ilâve edilebilir. Devlet donanma tesislerinin, Halîç'in Bizans döneminde genellikle boş olan yu-
karı kıyısında yeni bir hayat sağlamasına karşılık ticaret merkezleriyle sivil gemicilik Halîç'in güney kıyısında gelişmiştir. Kuzey kıyıdaki denizcilikle ilgili kuruluş-

lardan biri de son yıllarda Sanayi Müzesi'ne dönüştürülen, gemilerin zincirlerinin yapım yeri olarak inşa edilmiş gösterişli bir yapıya sahip Lengerhâne'dir.

Yazlık olarak Sarayburnu'ndaki köşk, kasır ve saraydan başka Salacak kıyısında, Boğaziçi'nin çeşitli yerlerinde de kasırlar yaptıran Osmanlılar, XVIII. yüzyıl içlerine gelinceye kadar Hasköy-Sütlüce bölgesinde güzel bir koruluk içinde ve bazı yapıları Halîç üzerinde bulunan büyük bir de yazlık saray kurmuşlardı. Eski resimlerde büyüklük ve ihtişamı görülebilen bu saray topluluğu esas sarayın bütün dairelerine sahip bulunuyordu. İç taksimatı ve planı tam olarak tesbit edilebilen bu sarayın bir kasrı da su üzerine inşa edilmişti. XVIII. yüzyılda bu kasırdaki deniz eğlenceleri yapıldığını gösteren değerli bir minyatür vardır. Yenileşme çabaları için pek çok şeyi feda eden III. Selim, bu sarayın arazisi üzerinde tersane ve sanayi tesislerini genişletirken sadece küçük bir parçanın etrafı duvarla çevrilerek korunmuş, burada ayrıca Aynalıkavak Sarayı adıyla tanınan zarif süslemeli küçük bir yapı inşa edilmiştir. Halîç Sarayı'ndan son hatıra olan bu kasır bugün gerektiği gibi korunarak yaşatılmaktadır. Daha ileride Kâğıthane deresi ağzına yakın, son yıllara gelinceye kadar mezbahanın olduğu yerde de Karaağaç Kasrı bulunuyordu. Osmanlı devlet ileri gelenlerinin konakları için şehrin başka yerlerine nisbetle daha temiz havası olan, Halîç'in güney kıyısına hâkim tepeleri ve bunların yamaçları tercih edilmişti. Yalnız kaptan-ı deryânın konağı, tersaneye yakın olması düşüncesiyle Kasımpaşa semtine hâkim olan tepede kurulmuştu. Bu konağın yerinde şimdi Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na ait Deniz Hastahanesi binaları bulunmaktadır.

III. Selim'in orduyu yenileştirme gayretleriyle birlikte bazı sanayi tesislerinin kurulması yolundaki istekleri Halîç Sahil-sarayı'nın yok edilmesine ve burada birçok yeni yapının inşasına yol açmıştır. Böylece Hasköy'de büyük bir humbaracılar ve lâğımıcılar kışlasından başka bugünkü Teknik Üniversite'nin başlangıcını teşkil eden Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun binasının yapılmasına girildiği gibi demirhâne, kalhâne (eritme fırını), dökümhâne inşa edilmiş, sonraları II. Mahmud bunlara ambarlar da eklemiştir.

Halîç'in güney yakasında Sarayburnu'ndan itibaren bugün Topkapı Sarayı olarak adlandırılan Sarây-ı Hümayun'un (Sarây-ı Cedîd / Yeni Saray) etrafını çeviren

Halîç'in Kasımpaşa'dan görünüşünü yansıtan Thomas Allom'un bir gravürü (Robert Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, London 1839, II, 58)

Sûr-ı Sultânî'nin Haliç kıyısındaki ucu Demirkapı hizasına kadar iniyordu. Burada sur duvarları üstünde çeşitli dönemlerde pek çok köşk ve kasır yapıldığı bilinmektedir. Bunların en eskisi, III. Murad döneminde Sadrazam Sinan Paşa'nın inşa ettirdiği İncili Köşk idi. Marmara ve Boğaz girişine bakan bu köşkün alt kısmının kâgîr temelleri Ahırkapı yakınında surlara bitişik olarak görülür. Sarayburununda altında toplanan Topkapı Kasrı ve 1863'e kadar duran büyük bir sahil-saray topluluğu vardı. Daha batıda yine Sûr-ı Sultânî sınırları içinde ve Haliç kıyısında duvarların üstüne inşa edilmiş Sepeçiler Kasrı bulunmaktadır. Sahil köşk ve kasırlarından son kalan bu binanın altında saray kayıklarına mahsus gözler vardır. Esasının II. Bayezid döneminde yapıldığı ileri sürülen bu kâgîr kasrın Sultan İbrâhîm zamanında yenilendiği kitâbesinden anlaşılmaktadır. Çeşitli değişiklikler geçirdikten ve iyice harap olduktan sonra 1960'lı yıllarda büyük ölçüde restore edilerek ihya edilmiştir.

Sarây-ı Hümayun'un Haliç girişinde ve deniz kıyısındaki son binası, ortadan kalkmış olan Yalı Köşkü'dür. Sirkeci Garı'nın demiryolu hatlarının geçtiği alanda bulunan tek kat halindeki bu kasrın eski resimleri mimarisi hakkında fikir verir. Kıyıda bir çıkıntı rıhtım üzerinde açık bir bina halinde olup padişahın sefere çıkan donanmayı uğurlamasına mahsus bir deniz alay köşkü idi. Fransız ressamı L. François Cassas tarafından XVIII. yüzyıl sonunda yapılan ve Azay-le-Ferron Şatosu'nda bulunan bir resimde Haliç girişi görülmektedir. Burada Sarây-ı Hümayun'un kıyıda köşk ve kasırlarından başka denizde padişahın saltanat kayığı ile ona refakat eden ileri gelenlerin ka-

yıkları belirlidir. 200 yıl önce Haliç'in Marmara ile birleştiği bu yerin o hârikülâde güzelliğini bugün tasavvur etmek dahi mümkün değildir.

Haliç'in Türk döneminde bir liman, bir ticaret ve gemi tezgâhları bölgesi, aynı zamanda ticaret ve savaş gemilerinin demir yeri olmasının yanı sıra bilhassa üst kesimi itibarıyla şehir halkının açık havaya, kıra ve yeşile çıkmak ihtiyacına karşılık veren bir bölge durumundaydı. XX. yüzyıl başlarına gelinceye kadar ünlü bir mesire yeri olan Kâğıthane deresinin uzantısında ve Alibey deresiyle birlikte Haliç'e kavuştukları yerin kıyılarında pek çok yalı, köşk ve sahil-saray yapılmıştı. Böylece Haliç'in yukarı kesimi, aynen Boğaziçi gibi su kıyısında ağaçlar arasında yazlık yalıların sıralandığı bir sayfiye semti olmuştur. Nitekim Eyüp'ün bilhassa Bahariye semtinde yoğun olan yalılarının resimlerini eski gravürlerde bulmak mümkündür. İ. Melling'in III. Selim döneminde çizdiği resimlerin birinde ön planda, Ayvansaray dışında Haliç kıyısındaki IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın sahil-sarayı görülür. Bu muazzam ve çok ihtişamlı olduğu bilinen sahil-saraydan, ona komşu olduğu için Hatice Sultan'ın yeniden yaptırdığı Sultan Camii olarak adlandırılan Yâvedüd Camii, Hasköy Köprüsü'nün dibinde yarısına kadar toprağa gömülmüş olarak durmaktadır. Eyüp'te Esmâ Sultan Sahil-sarayının büyük salonunun barok üslûptaki göz kamaştırıcı ihtişamı ise İngiliz ressamı Th. Allom'un bir gravüründen anlaşılmaktadır. Ancak buraya XIX. yüzyıl sonlarına doğru giren sanayi tesisleri bu yalıları birer birer ezecek yok etmiştir. Bunlar arasında 1946'ya kadar kalan çok harap ahşap bir yalı Şah Sultan Camii yakınında dururken daha sonraları bu hâtime da ortadan kalkmıştır.

Haliç'in yukarı kıyısındaki yalıların ve sahil-sarayların sahiplerinin adlarını veren listeler bostancıbaşı defterlerinde bulunmaktadır. Bu listeler, padişah saltanat kayığı ile Haliç'te veya Boğaziçi'nde seyahat ederken gözüne işen bir yalının kime ait olduğunu sorduğunda bostancıbaşının doğru cevap verebilmesi için hazırlanmış, gerçeğe uygunluğunda en ufak şüphe bulunmayan belgelerdir. Nitekim 1814-1815'te yazıldığı tesbit edilen bostancıbaşı defterlerindeki bilgilerden Ayvansaray kıyılarında kimlerin kayık-hâne, ev ve yalılarının olduğu anlaşılmaktadır. Bunların içinde en büyüğü ve en muhteşemi Hatice Sultan Sahil-sarayı

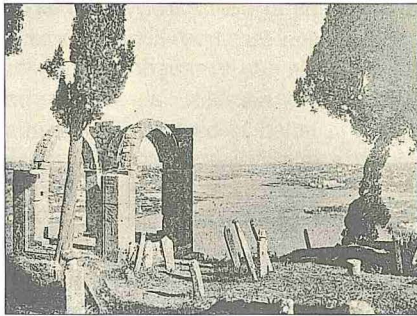
idi. Haliç kıyılarının sadece küçük bir bölümüne dair olan bu liste sahildeki yerleşimin çeşitlilik ve renkliliği hakkında bir fikir verir. Burada padişaha mahsus Bahariye Kasrı'ndan başka devlet mülkiyetinde ve padişah kızlarına tahsis edilmiş dört büyük sahil-saray vardı. Bu yalılarda ölen ileri gelenlerin cenazeleri kayıklarla Haliç'ten indirilerek Sirkeci'de Bahçekapı'ya getirilir, buradan da defnedileceği türbeye götürülürdü. Nitekim Eyüp'teki yalısında doğum sırasında ölen Melek Ahmed Paşa'nın zevcesi Kaya Sultan'ın cenazesinin Haliç yoluyla denizden nakli ve Ayasofya'da Sultan İbrâhîm Türbesi'ne defnedilmesiyle ilgili cenaze töreni Evliya Çelebi tarafından anlatılır.

Sultan III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'ın Silâhdar Ali Paşa ile olan ilk düğünü Eyüp'te yapıldı. Düğün eğlencelerinin bir kısmı 17 Mayıs 1709'da Haliç'te cereyan etti. Akşam sallar üstünde top ve tüfek atışları yapıldı. 18 Mayıs günü de Kâğıthane'de çayırda güreşler, çeşitli müsabakalar olurken burada ayrıca ziyafet verildi. Gece ise Haliç'te yapma kalelerden fişek atışı, ateşli gösteriler düzenlendi.

Eyüp'ün Alibeyköy'e doğru olan sahilinde, Sultan Abdülaziz döneminde Maçka'daki Mevlî Tekkesi'nin istimlak edilmesi üzerine kurulan (1874-1877) mevlîhâne Haliç sahilindeki önemli tesislerden biridir. Burada birçok binadan meydana gelmiş, büyük bir yalı halinde bir harem dairesine sahip muhteşem bir mevlîhâne bulunmaktaydı. Bahariye Mevlîhânesi olarak bilinen bu müessesenin binaları tekkeler kapatıldıktan sonra (1925) peyderpey yıkılmış, bazıları yanmış, mermer avlu girişleri satılmış ve sonunda arazisi üzerinde atölye ve fabrikalar inşa edilmişken Büyükşehir ve Eyüp belediyeleri tarafından 1985-1986 yıllarında burası temizlenerek yeşil saha haline getirilmiştir. İstanbul'un son Mevlî Çelebisinin hatıralarında düğününün yapıldığını anlattığı bu dergâhın bugün varlığını gösteren son işaret, Alibeyköy'e giden yolun karşı tarafında olan ve Dedeler Kabristanı denilen mezarlıktır. Burada bazı Mevlîler'in mezarları arasında, bu tarikata mensup olan ünlü İstanbul tarihçisi, İhtifalci İakabıyla tanınan Mehmed Ziyâ Bey'in de kabri bulunmaktadır.

İstanbul'un Haliç kıyılarında Gümrük emini makamı olan Eminönü'nden itibaren Yemişkapı, Unkapı, Odun İşkalesi gibi yerler deniz yoluyla gelen malla-

Eyüp sirtlarından Haliç'in görünüşünü yansıtan eski bir fotoğraf (Semavi Eyice fotoğraf arşivi)

rın boşaltılıp ambarlandığı, işlenip satıldığı merkezlerdi. XIX. yüzyılda Zindan-kapı ile Eminönü arasında bilhassa zeytin ve zeytinyağı ticaretine mahsus hanlar yapılmıştı. Ege denizinde Sıra adasından gelen çoğunlukla Rum asıllı tüccarların aynı mimaride iki sıra kâgir dükkânlardan oluşan hanları da burada idi. Aynı yerde sur kapılarından birinin yanındaki burç, eski bir efsaneye bağlanarak Baba Câfer adındaki bir velînin türbesi olmuştur. Bu türbenin yanında ve kapının bitişiğinde Osmanlı dönemi boyunca suçlu ve borçluların kapatıldığı bir hapishane bulunuyordu. Bu sebeple Kapıya Zindan Kapısı denilmiş, hapishane de Baba Câfer Zindanı olarak tarihe geçmiştir. XIX. yüzyılda Zindan Kapısı adının hoş bir tesir bırakmadığı göz önünde tutularak bir fermanla adı Baba Câfer Kapısı'na dönüştürülmüştür. Bir başka hapishane de M. Lorichs'in resminde işaretlendiğine göre Unkapanı yakınındaki bir kulede idi. Bu burcun zindan olduğu resmin üst kenarında yazılı olarak belirtildikten başka, içindeki tutukluların gelip geçenin yardımlarını almak üzere bir iple sallandıkları sepet de gösterilmiştir. Eminönü'nün bu kesiminde, XIX. yüzyılın ikinci yarısı içinde Batı mimarisi üslûbunda birkaç katlı büyük hanlar inşa edilmişti. Bunlardan Limon Hanı 1886'da yıktırılmış, Zindan Hanı daha önce sahibi tarafından restore edilmesine rağmen büyük istimlâk tehlikesi atlatarak kurtulmuştur. Aynı şekilde yanındaki Değirmen Hanı'nın da yok olması önlenmiştir.

Surların önündeki dar kıyı şeridi, yelkenli ticaret gemilerinin sahile dik olarak bağlandığı bir rıhtım şeklindeydi. Ticaret gemilerinin bakım ve kalafat işlerinin yapıldığı tezgâhlar Haliç'in yukarısına doğru bu kıyı boyunca sıralanıyordu. Ayrıca gemilerin donanım makaralarını yapan

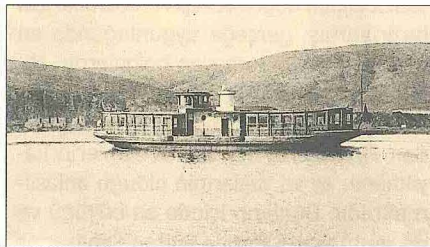
makaracılar, ağaç tornacıları (çekiciler), halatçılar da bu kesimde yerleşmişti. Haliç kıyısında Unkapanı yakınında bir de Tüfenkhâne bulunduğu buralarda bu adla bir mescidin vakfedilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Yakın tarihlere gelinceye kadar Fener-Ayvansaray arasında sandal, kotra gibi küçük ahşap tekneler yapan tezgâhlar vardı. Aynı sanayi kolları karşı yakada Galata kıyısında da mevcuttu. Karaköy-Azapkapı arasında kürekçiler, yelkenciler gibi gemi donanımıyla ilgili esnaf ve sanatkarlar toplu olarak yerleşmişlerdi. Kalafat yeri bu sanat kollarının bir başkası idi. Ancak buranın 1985-1987'lerde istimlâkiyle son dükkânlar da yok olmuştur. XVI. yüzyılda Galata sırtlarından Batılı ressamlar tarafından çizilen resimlerde Haliç'in ve İstanbul'un bu kıyısının görüntüsü gayet iyi farkedilir. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde 1553-1555 yılları arasında İstanbul'un 11 m. uzunluğunda bir panoramasını meydana getiren Flensburglu Melchior Lorichs'in (Lorck) Hollanda'da Leiden'de olan bu resminde kıyıda bazıları palamarda, bazıları hareket halinde, bazıları ise donatımı yapılmamış kuru tekne halinde irili ufaklı, çeşitli tiplerde, kürekli veya yelkenli pek çok sayıda gemi tasvir edilmiştir. Bunun Lorichs'in eserine nisbetle daha ilkel bir üslûpta benzeri XVI. yüzyılın sonlarında yapılmış, Viyana'da Nationalbibliothek'te olan renkli bir Galata resminde de görülmektedir.

Bir cihan devletinin başşehrinin deniz yoluyla dış çevrelerle bağlantısını sağlayan ve böylece gerçek anlamı ile İstanbul'un limanı durumuna giren Haliç'in güney kıyısı, Türk döneminde Eminönü'nden Ayvansaray'a doğru yoğun bir yerleşmeye sahne olmuştur. Eminönü-Unkapanı arası, daha çok gemilerin boşalttığı mallarla bağlantılı olarak bir ticaret bölgesi halinde gelişmiş ve bu merkez

bilhassa Eminönü-Tahtakale kesiminde yoğun biçimde yukarıya doğru yayılmıştır. Günümüzde bu bölgede görülen, XVI-XVIII. yüzyıllara ait bir kısmı çok harap, bir kısmı nisbeten iyi durumda olan hanlar bu ticaret bölgesinin genişlik ve zenginliğinin son izleridir. XIX. yüzyılda karşıdan çekilen fotoğraflarda, eski Balık-pazarı ile Yemiş İskelesi arasında kıyının sahil yolu halinde boş olduğu ve hatta burada Haliç'e bakan dükkân ve mağazaların güneşlik tenteleri olduğu görülür. Sonraları burası kıyıya dökülen çöplerle dolmuş ve bataklık haline gelmiştir.

Haliç'in buradaki kıyılarının yukarı bölgeleri, temiz hava kabul edilen kuzey rüzgârını aldığından tercih edilen semtler olarak evler ve ileri gelenlerin konakları ile kaplanmıştı. Bunların arasında en önemli yapı, yeniçeri ağasının Süleymaniye'de mahmuz gibi ileri taşan ve Haliç'e hâkim bir konumda bulunan bir çıkıntı üzerindeki büyük konağıydı. Ağakapısı olarak adlandırılan bu heybetli bina tarih boyunca birkaç defa yanıp yeniden yapıldıktan sonra yeniçeri teşkilâtının ortadan kaldırılması üzerine yerine Meşihat-ı İslâmiyye (şeyhülislâmlık) Dairesi olan bina yapılmıştır. Bunun bir kısmı günümüzde İstanbul Müftülüğü'dür. Kaynaklar bu bölgede Süleymaniye yakınında Mimar Sinan'ın yapısı, 300 odalı, yedi hamamlı ve eşsiz manzaraya sahip Siyavuş Paşa Sarayı'ndan bahsederler. 1200 penceresi olan bu saray veya konak 1660 yangınında mahvolmuştur. Galata tepelerinden çekilmiş eski fotoğraflarda Haliç'e inen yamaçlarda birçok konağın varlığı görülür. XIX. yüzyılda Beyazıt semtinin aşağısında Edhem Paşa Konağı bulunuyordu. Yok olan bu konaktan kalan müzeyyen bir avlu kapısı birkaç yıl öncesine kadar görülebiliyordu. Kulenin dibinde yine Haliç'e hâkim bir yerde, Mercan Yokuşu başında Âli Paşa tarafından bütünüyle Batı üslûbunda yaptırılan üç katlı kâgir konak vardı. Daha sonra devletçe el konularak hanım sultanlara, ardından da Erkân-ı Harbiyye Dairesi'ne tahsis edilen bu saray-konak Mercan-Lâleli yangınında yanmıştır. Uzun yıllar öylece duran harabesi Fahrettin Kerim Gökay'ın belediye başkanlığı yıllarında hiçbir iz kalmayacak şekilde yıktırılarak arsasına ahşap barakalar inşa ettirilmiştir. Sonraları bunlar da yıkılarak aynı yerde bir kat otoparkı yapılmıştır. Haliç'e hâkim bir yerde Eyüp sırtlarında da İdris-i Bitlisî'ye ait İdris Köşkü denilen bir

Haliç'te işleyen gemi ve kayıkları gösteren iki eski fotoğraf (Semavi Eyice fotoğraf arşivi)

özel mülk XVI. yüzyılda tarihe karışmıştır. Buradan bütün Halîç'i gören manzara hakkında onun az ilerisinde kurulan Pierre Loti Kahvehanesi bir dereceye kadar fikir verir.

Halîç kıyılarının bazı kesimleri bilhassa gayri müslim reâyânın yoğun olarak yerleştiği yerler olmuştur. Bunlar yahudiler, Rumlar ve Ermeniler'di. Eminönü bölgesinde XVI. yüzyıla kadar topluca yahudiler yaşıyordu. Bunların havraları, Yenica-mi'nin Hünkâr Kasrı yanında bir süre ünlü bir lokanta olduktan sonra başka işlere tahsis edilmiş olarak günümüze kadar gelmiştir. Aynı yerdeki sur kapılarından biri de bu sebeple Çift Kapısı olarak adlandırılmıştır. Yahudiler XVII. yüzyılda buradan çekilmişler, karşı yakada yine Halîç kıyısında Hasköy'e yerleşmişlerdir. Ayrıca Balat'ta da bir koloni halinde yaşamışlardır. Yahudi cemaatinin Edirnekapı'nın Halîç'e inen yamacında Tekfur Sarayı çevresinde de XIX. yüzyıla kadar toplu olarak bulunduğu bilinmektedir. Burada yer alan Kastoria (Kesriye) Sinagogu adındaki, duvarları çeşitli tasvirler ve bu arada bir Galata yangınına gösteren resimle süslü havraları cemaatsizlik ve bakımsızlıktan 1990'a doğru yıkılmıştır. Bu bölgede ilk defa adı 1480'de geçen, şimdiki binası 1870'te yapılan Polijaşan, Selânik, esaslı Bizans dönemine inen ve 1709'da yenilenen Yanbolu, yine Bizans döneminden kaldığı sanılan ve 1709 ile 1823'te yenilenen büyük Ahrida, XVII. yüzyıla ait Cana sinagogları bulunmaktadır. Bunlardan Ahrida Sinagogu XVII. yüzyılın Türk sanatı üslûbunda zengin bir iç süslemeye sahiptir. Bu bina son yıllarda büyük ölçüde ciddi bir restorasyon görmüştür. Halîç kıyısında Eyüp yönünde uzanan cadde ile su kıyısı arasında da Batı mimari üslûbunda bir bina olan Müsevî Hastahanesi yer alır. Hasköy'de empire üslûbunda XIX. yüzyılda yapılmış küçük sinagog ise terkedilerek ev haline getirilmişken 1996'da Beyoğlu Belediyesi'nce tamir edilerek doğumevi yapılmıştır.

Fener ve çevresi Rumlar'ın yoğun olarak yaşadıkları bir bölge olduğundan burada "Fener beyleri" denilen Rum ileri gelenlerinin bilhassa kıyı boyunca kâgır yapıları, fakat içleri Türk üslûbunda zengin surette bezenmiş evleri, konakları yapılmıştır. Yanlış olarak Bizans döneminden kaldıkları sanılan XVII-XIX. yüzyıllara ait bu ev, yalı ve konaklardan istimlaklerden kurtulabilen sadece bir ikisi Halîç sahil yolu kenarında durmaktadır. XIX. yüzyıl-

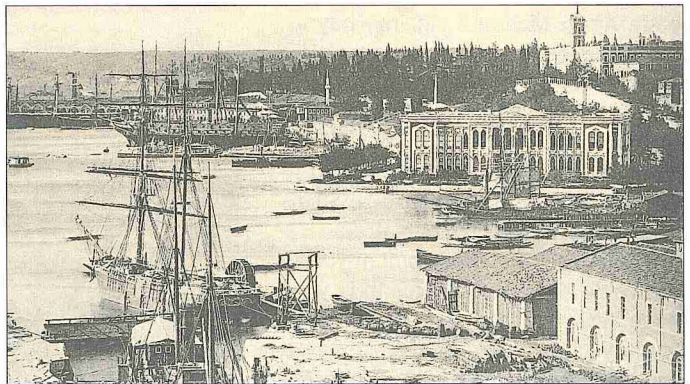
da da burası Rumlar'ın oturduğu bir bölge olduğu için Halîç boyundaki caddenin yukarı kesiminde Batı mimari üslûbunda gösterişli evler inşa edilmiştir. Burada, etrafı duvarla çevrili âdeti bir iç kale gibi olan bir sahanın içinde XVII. yüzyılın ilk yıllarında Ortodoks Patrikhânesi yerleşmiş ve bugüne kadar aynı yerde kalmıştır. Kâgır ve üstü çatılı, mütevazı Ayios Georgios Kilisesi'nin yanında olan patrikhâne bir Osmanlı konağı mimarisinde ahşap bir bina idi. 1941'de yanan bu yapı 1986-1987 yıllarında eski resimlerine göre ihya edilmiştir. Fener ile Çarşamba arasındaki yamaçta bütün Halîç'e hâkim kırmızı renkteki heybetli bina ise genellikle sanıldığı gibi patrikhâne olmayıp 1881'de inşa edilen Rum Lisesi'dir. Bu bölge Ortodokslar tarafından o derecede benimsenmişti ki küçük kiliseyle Mısır'da Tûrisinâ'daki Katerina Manastırı'nın misafirhanesi de (metokhion) Halîç kıyısında kurulmuştur. Bu küçük hristiyan külliyesi istimlaklerden kurtulmuş olarak bugün hâlâ durmaktadır. Fener dışında Rumlar yine Halîç'e yakın bir yerde daha yerleşmişlerdi. Ayvansaray'ın üstünde, Bizans döneminin Blakhernai ziyaret yeri ayazması ile kilisesinin devamı mahiyetinde olan Meryem adına bir kiliselerinden başka Edirnekapı ile Eğri-kapı arasında 1950'li yıllara kadar yaşayan Rumlar vardı.

Balat ve Fener'in yukarısında Karagümrük semtinin Halîç'e inen tarafında, XVIII. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı beylikler olan Eflak ve Boğdan voyvodalarının geniş araziler içindeki sarayları Halîç'e hâkim yamaçlarda yükseliyordu. Halîç kıyısında uzanan cad-denin deniz tarafında yapılmış kâgır bir ev voyvoda Dimitrie Cantemir'in evi olarak anılırdı. Sağlam bir dayanağı olmakla beraber değerli bir eser olan bu bina 1986'da yıktırılmıştır (resmi için bk. İst.A, I, 79). Bunlardan Boğdan Sarayı'n-

nın eski bir Bizans yapısı olan ibadet yeri (şapel) son yıllarda gecekondular arasında kaybolmuştur. Balat'ta az da olsa bir Ermeni cemaatinin varlığı, buradaki Surp Reştâgabet adlı bir kilise ile, Ferruh Ket-hüdâ Camii'nin yakınında uzun yıllar önce terkedilerek dökümhane haline getirilmiş kâgır bir okul binasının varlığından anlaşılır. Ermeniler'in Halîç'in karşı kıyısında Hasköy sırtlarına da yerleştikleri bilinmektedir. Burada XIX. yüzyıl başlarında inşa edilen empire üslûbunda kiliseleri Halîç Köprüsü kurulurken yıkılmıştır. İstanbul'un Halîç sahilinin kozmopolit karakterinin işareti olan diğer bir unsur da yine Fener'deki Bulgar Kilisesi'dir. Bu yapının en dikkate değer özelliği, XIX. yüzyılda Batı'da bir ara moda olarak çeşitli yerlerde uygulanan bir teknikte dökme demirden parçaların montajı suretiyle yapılmış olmasıdır.

Unkapanı - Küçükpazar - Cibali semtleri Karadeniz kıyılarında, bilhassa Bartın, İnebolu ve Cide'den gelen halkın yerleştiği yerler olmuştur. Halîç kıyısının aşağı bölümü Türk döneminde ticaret ve iş bölgesi haline gelmiş, burada XV. yüzyılda cami ve mescidler yapılmıştır. Küçük Timurtaş Mescidi, Zindankapı yanında Ahî Çelebi Camii (XVI. yüzyılda Mimar Sinan tarafından yenilenmiştir), Tahtakale'de Hoca Attar Halil Mescidi (yerine kendi camiini yaptırmak üzere Rüstem Paşa tarafından yıktırılmıştır), Unkapanı'na komşu Yavuz Ersinan Camii bunların başlıcalarıdır. Bu bölgedeki surların dışında kalan dar toprak şeridi üzerinde de çeşitli dönemlerde mescidler kurulmuştur. Eyüp'e açılan kapının dışında 999 (1590-91) tarihli Korucu veya Ayvansaray Mescidi bulunuyordu. Birkaç defa değişikliğe uğrayan bu mescidin son ahşap yapısı 1980'li yıllarda yıkılarak yerine ev yapılmıştır. Balat İskeleyi Mescidi, XVIII. yüzyılda İmam Yûsuf Şücâuddin Efendi tarafından yaptırılmakla beraber

Halîç'te
Kasımpaşa
ve civarını
gösteren
eski bir fotoğraf
(Semavi
Eyice
fotoğraf
arşivi)

bugünkü binası XIX. yüzyıla aittir. Yeni-kapı İskelesi, Ayakapı, Cibalikapı mescidleri adlarını aldıkları kapıların dışında kurulmuş vakıflardı. Unkapanı yakınında olan Tüfenkhâne, kârhânesiyle birlikte Kanûnî Sultan Süleyman tarafından fevkanî olarak inşa ettirilmiştir. Unkapanı Camii de denilen Süleyman Subaşı Camii'nin XVI. yüzyılda bir iskelebaşı mâbedi olarak Mimar Sinan yapmıştır. Tarih boyunca birkaç defa tamir gören bu eser, son olarak XIX. yüzyılda "Tanzimat üslûbu" denilen biçimde kiremit örtülü olarak yeniden inşa edilmiştir. Eski Unkapanı Köprüsü'nün yerinde Atatürk Köprüsü yapıldığında meydanın kenarındaki bu önemli cami de tamirinin gerçekleşmesi beklenirken yıktırılmıştır. Yeri şimdi boş arsadır. Eminönü'ne uzanan kısımda ise Zeytinciler, Ayazmakapı, Odunkapısı, Soğancılar, Balıkpazarıkapısı, Tekneciler ve Gümrükemini mescidleri bulunuyordu. Bunlardan Balıkpazarıkapısı Mescidi III. Mustafa döneminde ahşap olarak yapılmış, I. Abdülhamid zamanında yanmış, III. Selim'in saltanatı sırasında 1795-1798 yılları arasında Sadrazam İzzet Mehmed Paşa tarafından kâgır olarak yeniden inşa edilmiştir. Türk mimarisinde az rastlanır bir biçimde çokgen şeklinde yapılan bu küçük fevkanî mescid, Eminönü Meydanı-Balıkpazarı açıldığında yıkılıp kaldırılmıştır. Bugün yerleri bile bilinmeyen Tekneciler ve Gümrükemini (Gümrükönü) mescidleriyle yukarıda adı geçen yine sur dışındaki Ahî Çelebi Camii Fâtih Sultan Mehmed döneminde yapıldıklarına göre şehrin bu bölgesinin fethitten az sonra yoğun biçimde Türkler'ce iskân edilmiş olduğunu belli ederler.

Haliç'in Eyüp ve Galata kıyılarındaki mescidleri dışında Kâğıthane deresi ağzından itibaren Kasımpaşa'ya doğru daha XIX. yüzyıl başlarında harap olan Karaağaç Camii vardı. Onu takip eden Sütluçe Camii ise 957'de (1550) ölen Bâbüssaâde Ağası Mahmud Ağa'nın hayratı olup ahşap çatılı, duvarları taş ve tuğla derzli, klasik üslûpta bir binadır. Bu caminin yakınında Şeyh İshak-ı Karamânî'nin türbesinden başka Türk hat sanatının en ünlü ustalarından Ahmed Şemseddin Karahisârî ile yetiştirdiği, Süleymaniye Camii yazılarının hattatı olan Hasan Çelebi'nin kabirleri bulunuyordu. Sütluçe'de XVIII. yüzyıl sonlarında yapılan ve XIX. yüzyıl sonlarına doğru büyük ölçüde yenilenen Sa'diyye tarikatına ait Hasârifzâde Tekkesi de İstanbul'un bu dö-

nemde sanat ve kültür merkezlerinden biri idi. Tekkeler kapatıldıktan sonra harap olmuş, arada tamirler görmesine rağmen tekrar bakımsız kalmıştır.

Haliç'in yukarı yakasında, her ikisi de XVI. yüzyıla ait Pîrî Mehmed Paşa ve Defterdar Abdüsselâm Efendi mescidlerinden başka büyük bir yapı olarak Hasköy'de yeni askerî teşkilâtta Humbaracılar ve Lağımıcılar için inşa edilen kışlânın ortasında III. Selim'in annesi Vâlide Mihrîşah Sultan'ın 1218'de (1803) yaptırdığı Humbarahane Camii vardır. Cami kubbeli, fevkanî ve çifte minareli bir yapıdır. Önce büyük Haliç Köprüsü, şimdi de bunun ilâvesi olarak inşa edilen genişletme tabliyesi caminin görünümünü büyük ölçüde engellemiş, bu güzel eser âdeta köprü altına sıkıştırılmıştır. Haliç'in bu kıyısındaki büyük camilerden biri, günümüzde Camialtı Tersanesi olarak adlandırılan tesisin içindeki ibadethânedir. Ayrıca Kasımpaşa semtine adını veren Güzelce Kasım Paşa Camii ile Kalyoncular Kışlası'nın iç avlusunda Kaptanîder-yâ Cezayirli Hasan Paşa'nın yaptırdığı ibadethâneler, bu kıyının başlıca önemli kubbeli camileridir (Haliç kıyısında Galata sınırları içinde olan cami ve mescidler için bk. GALATA).

Haliç'in Eminönü'ne doğru olan aşağı kesiminde daha fethitten pek az sonra yoğun müslüman yerleşmesinin bir işareti de Tahtakale'de Fâtih Sultan Mehmed evkafından büyük Tahtakale çifte hamamıdır. Türk hamam mimarisinin başeserlerinden olan bu muhteşem yapı uzun süre ardiye ve buzthane olarak kullanılmışken 1990'lı yıllarda restorasyonu yapılarak içinde ve dışında pek çok değişiklikle çarşı haline getirilmiştir. Haliç ki-

yısındaki diğer önemli bir hamam da Mimar Sinan tarafından III. Murad'ın annesi Nurbânû Vâlide Sultan için XVI. yüzyıl sonunda yapıldığı bilinen ve yıllardan beri kullanılmadığı için son derece harap ve bakımsız bir durumda bulunan Cibali (Haseki) Hamamı'dır. Bu kıyıda üçüncü önemli hamam Balat Hamamı'dır. Bu çifte hamam, Sinan'ın eseri olan Ferruh Kethüdâ Camii'nin hemen yanındadır. Balat Hamamı'nın dikkate değer bir özelliği, yapıldığı XVI. yüzyılda burası yahudi-Müsevî topluluğunun yaşadığı bölge olduğundan, hamamın içinde sadece yahudilerin girdiği "yahudi çukuru" denilen bir havuza sahip oluşudur. Ayvansaray'da Atik Mustafa Paşa Camii yakınında bulunduğu kaynaklardan öğrenilen bir hamamdan ise bugüne hiçbir iz ulaşmamıştır.

Haliç'in iki kıyısı arasında bağlantı, sahillerde bulunan çok sayıdaki iskeleler arasında işleyerek iki yakayı bağlayan, "perime" denilen iki ucu sivri, ancak dibine oturulabilen gayet hafif kayıklarla sağlanıyordu. Bu zarif biçimli, bazı yerleri altın yaldızlı, Haliç sularına ayrı bir güzellik veren kayıklar XIX. yüzyıl sonlarına kadar kullanılmıştır. İskelelerin başlarında da ağaçların gölgelediği küçük meydanlar doğmuştu. Bu meydanlarda genellikle bir cami ile ortada güzel bir meydan çeşmesi yapılmış, etrafında bir kısmı su üstündeki kazıklara oturtulmuş kahvehaneler kurulmuştu. Azapkapı'da XVIII. yüzyıl başlarına ait Vâlide Sâliha Sultan Sebil ve Çeşmesi bunların en muhteşemidir. Buraya da bu sebeple Çeşme Meydanı deniliyordu.

Unkapanı İskelesi başındaki küçük meydan, XVI. yüzyıla ait Süleyman Subaşı Camii ve Hâfız Ahmed Ağâ Çeşmesi yanında XIX. yüzyılda güzel bir kahve binası ile süslenmişti. Bugün bunlardan yeri değiştirilmiş olarak sadece mermer çeşme kalmıştır. Ayvansaray dışında Haliç kıyısında muhteşem ve büyük bir sarayı olan IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan, buradaki Yâvedüd Camii'ni yeniden yaptırdıktan başka sur duvarına bitişik bir sebillle çeşme de vakfetmişti. 1980'lerde sahil yolu açılırken her ikisi de yıkılmış, sonraları yalnız çeşme ihya edilirken Haliç'in bu kıyısındaki tek örnek olan güzel sebil yeniden yapılmıştır.

Haliç'teki belirli iskelelere değişik yerlerden gelen gemiler yanaştığı, yolcu ve yüklerini buradan alıp boşalttığı için bunlar farklı adlarla anılırdı. Nitekim Çanak-

Haliç'in Galata kıyısındaki Yağkapı Camii'nin eski bir fotoğrafı (Semavi Eyice fotoğraf arşivi)

Kâğıthane
deresinin
Haliç'e
döküldüğü
yeri
gösteren
bir kartpostal
(İstanbul
Belediyesi
Atatürk
Kitaplığı
kartpostal
koleksiyonu)

kale Boğazı'ndaki Çardak'tan mal getiren gemilerin Zindankapı önündeki Çardak İskelesi'ne yanaştığı söylenir. Bu iskelenin adını burada su kıyısındaki büyük bir asma çardağından aldığı da ileri sürülür. Aynı yerdeki iskele başında yeniçerilerin elli altıncı ortasının idaresinde bir kollukla (karakol) bir yeniçeri kahvehanesi vardı. Haliç iskelelerinin en tanınmışlarından olan bu bölgedeki kahvehane bir yeniçeri şairinin yazdığı, "Çardak'taki Ellialtı Kahvesi / Leb-i deryâda mahabbet kafesi" mısraları ile başlayan yirmi kıtalık bir destana konu olmuştur. Destanda buradaki kahvehanelerin mimarileri ve zenginliği anlatılır. Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra şehrin dışarıdan gelen yiyeceğinin indirildiği bu iskelebaşı ihtisap ağalığı makamı olmuştur. Burada ayrıca "ateş kayığı" denilen ve yangın söndürmede kullanılan tulumbacı kayıkları da dururdu. Haliç'in Yemiş İskelesi yakınındaki Çardak İskelesi, suçlu yeniçerilerin Süleymaniye'deki Yeniçeri Ağası Sarayı'nda (Ağakapısı) sorgulandıktan sonra cezalarını çekmek üzere kalebind edildikleri veya idam edilecekleri hisaralara (genellikle İstanbul ve Çanakkale boğazları kaleleri) götürülmek üzere kayığa bindirildikleri yerd.

Haliç iskeleleri arasında veya bu iskelelerden çeşitli yerlere yolcu taşımacılığı, ücret tarifeleri muntazam listeler halinde tesbit edilerek narh cetvelleri düzenlenen kayıklarla sağlanırdı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Haliç kıyılarında kayıkçılık hâlâ devam etmekle beraber gitgide burada kullanılan kayıkların güzel biçimleri unutulmuştu. Haliç iskeleleri arasında Karaköy Köprüsü'nden itibaren yolcu taşıyan küçük vapurlar da bu sırada sefere konulmuş ve İstanbul halkı uzun yıllar Eyüp ziyaretlerinde bu vapurları kullanmıştır. Ayrıca kara yoluyla ulaşımın zorluğu yüzünden Cibali, Kasımpaşa ve Yemiş gibi iskelelere, ön ve arkaları yarım

yuvarlak olduğundan halk arasında "tuzluk" adı verilen bu küçük gemilerle gidiyordu. Önceleri Kâğıthane İskelesi'ne kadar sefer yapılırken dere ağzının dolması yüzünden buraya en basit sandal dahi yaşanamaz olmuştur. Köprüyü yaya geçmek istemeyenlerin bindikleri Eminönü-Karaköy arasında "dolmuş" yapan kayık seferleri de yakın tarihlere kadar sürmüştür.

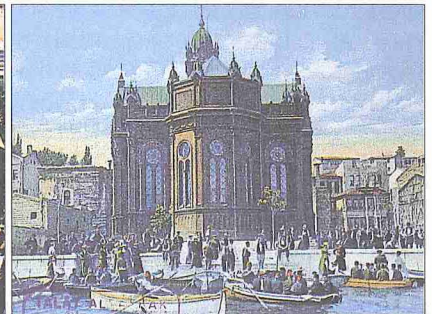
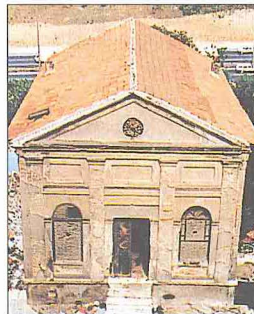
Haliç'in Türk döneminde aşağı bölümü ticaret ve gemicilik merkezi, yukarı bölümü de kasır ve sahil sarayları ile sayfiye yeri olmuştur. Buranın bir başka özelliği de İstanbul'un mânevî fethiyle ilgili büyük saygı gören sahâbilerin kabirlerinin bu kıyıda bulunmasıdır. Bunlardan biri, zengin bir efsanesi olan Eminönü'ndeki Baba Câfer Türbesi'dir. İslâm efsaneleri, müslümanların Ortaçağ içinde çeşitli kuşatmaları sırasında surlar dibinde şehid olanların hâtıralarını yaşatmıştır. Şehrin fethinden sonra bunların her birinin yeri sembolik olarak tesbit edilmiş, buralara makam kabirler ve türbeler yapılmıştır. Bu türden "ni'me'-ceys" veya sahâbe kabirlerinin en yoğun şekilde toplandığı bölge İstanbul'un Haliç kıyısındaki kuzeybatı köşesidir. Yalnız Unkapanı'nda Horoz Dede Türbesi Bizans'a karşı yapılan Arap akınlarıyla ilgili olmayıp kitâbesine göre şehrin 1453'te kuşatılması ve fethi sırasında şehid düşen bir velîye aittir.

Eski bir Bizans kilisesinden XVI. yüzyılın ilk yıllarında camiye dönüştürülen Atik Mustafa Paşa Camii'nin mihrabı yanındaki hücre sahâbeden Câbir b. Abdullah'ın (veya Câbir b. Semüre) kabri olarak kabul edilmiş ve bir türbe haline getirilmiştir. Yine eski bir Bizans kilisesi iken mescide dönüştürülen, fakat son yıllarda kalıntıları yıktırılarak yerine ev yapılmasına izin verilen Toklu İbrâhim Dede Mescidi'nin kurucusu da az ötede bir sahâbenin türbedarı idi. Buradaki kapalı bir hisar teşkil eden, etrafı surlarla sınırlanmış yerde II. Mahmud tarafından 1251'de (1835) yenilenen Muhammed el-Ensârî'nin Tanzimat üslûbundaki türbesi bulunmaktadır. Daha yukarıda Ebû Zer el-Gıfârî Camii, Tekkesi ve Türbesi yer alır. Son dönemde бүtünüyle yıkılan cami yakın yıllarda ihya edilerek yeniden yapılmıştır.

Efsanelerin içinde bir tarihî gerçek payı bulunduğuna işaret eden bulgular İstanbul'un mânevî yapısına ayrı bir ruhaniyet katmıştır. Bizans devrinde Haliç kıyısında Kosmidion adındaki bir manastırın arazisinde, sahâbeden Ebû-Eyyûb el-Ensârî adına fethin arkasından büyük bir ziyaret yeri kurularak bir türbe ile bir cami yapılmıştır. Türk halkı buraya her dönemde büyük saygı göstermiş, padişahların tahta çıktıklarında kılıç kuşanma töreni burada yapılmış ve yeni sultan saraydan genellikle deniz yoluyla buraya gelmiştir.

Ebû Eyyûb'un türbesi çevresi büyük önem kazandığından Türk devrinde Haliç'in bu kesiminde bir kasaba doğmuş, hayır sahipleri pek çok cami, mescid, medrese, çeşme, sebil ve tekke yaptırmışlardır. Ayrıca bu insanlar türbelerinin ve mezarlarının burada olmasını istemişlerdir. Böylece Haliç'in yukarı ucu yalı ve sahil saraylardan başka önemli bir dinî ziyaret merkezi olmakla beraber aynı zamanda ölüm ve hayatın iç içe yaşadığı bir yer durumunu almıştır. Ebû Eyyûb'un yanında, etrafında ve yakınında

Haliç kıyısında
Hasköy'deki
metrük
havra ile
Fener'deki
Bulgar Kilisesi'ni
gösteren
eski bir
kartpostal
(İstanbul Belediyesi
Atatürk Kitaplığı,
kartpostal
koleksiyonu)

İstanbul'un büyük bir mezarlığı doğmuş ve Haliç boyunca Alibey deresi kenarına doğru gelişmiştir. Kabirleri gölgeleyen serviler Haliç'in yukarı bölgesine koyu yeşil bir fon sağlamış, binlerce mermer mezar taşı, aralarda türbeler ve aile sofaları ile huzurlu bir çevre oluşmuştur. Bu mezarlıkta gerek tarih bakımından değerli gerekse kitâbeleriyle halkın ölüm karşısındaki duygularını gösteren farklı kabir taşları yer alır. Meselâ Bosna'da doğup Cezayir'de kadılık yapan ve İstanbul'da vefat eden kişinin mezar taşı Osmanlı Devleti sınırlarının genişliğini gösteren bir işarettir. Çoğu tahrip edilmekle beraber biçim itibarıyla değişik şekilleri olan birçok mezar taşı bu kabristanı bir nevi mezar taşları müzesine çevirmiştir. Eyüp Kabristanı kıyı boyunca uzandıktan başka Haliç'e bakan yamaçların yukarılarına da yayılmıştı. Pierre Loti Kahvehanesi olarak adlandırılan yerin önünde bugün sadece temelleri kalan XVI. yüzyıla ait Şeyhülislâm Âlâeddin Arabî Efendi Türbesi, buradaki mezarlıklar alanının en üstteki son noktasını gösterir. Eyüp Camii çevresindeki türbeler arasında Sokullu Mehmed, Bulak Mustafa, Ferhad ve Pertev paşaların mezar âbideleri anılabilir. XIX. yüzyılda Âdile Sultan ile kocası Mehmed Ali Paşa için burada öncekilerle kıyaslanamayacak kadar gösterişsiz bir türbe yapılmıştır. Mezarının "su ve çocuk sesi duyulacak bir yerde" olmasını isteyen Sultan Mehmed Reşad'ın türbesi de Haliç kıyısında bir sıbyan mektebi yanında inşa edilmiştir.

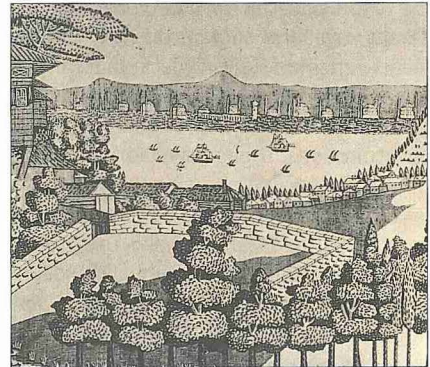
İstanbul'un en güzel hazîrelerinden biri Haliç kıyısında Ayvansaray'daki surların iç tarafında bulunmaktadır. Etrafı sur duvarları ile çevrilmiş bir iç kale görünümündeki bir sahâbe türbesi etrafında yaşlı ağaçların gölgelediği hazîre, buranın ruhaniyetine sığınmak isteyenlerin kabirleriyle doludur. Bizans döneminde Pterion denilen sur duvarları ile âdeta bir iç kale gibi sınırlanmış bu yerde, sahâbeden Ebû Şeybe el-Hudrî'nin türbesi etrafında kurulan Toklu Dede hazîresindeki en eski mezar, 908 Rebîülâhîrinde (Ekim 1502) ölen Sinan Çavuş b. İskender adlı kişiye aittir. Buradaki mezarlardan biri Hüseyin Ayvansarayî'nin üstadı, 1167'de (1754) ölen, Toklu Dede mahallesine imamı Şeyhülkurrâ Halil Efendi'ye aittir. Bir diğer mezar ise Hatice Sultan'ın kethüdâsı ve *Hadîkatü'l-cevâmî* yazarı Hüseyin Ayvansarayî'nin babası, 8 Şâban 1165'te (21 Haziran 1752) vefat eden Hacı İsmâil Efendi'nindir. İbn

Sinâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb* adlı eserini ilk defa Türkçe'ye çeviren Tokatlı Hekim Mustafa Efendi'nin de kabri burada idi (ö. 1781). İstanbul tarihiyle ilgili birçok eser bırakan Hüseyin Ayvansarayî, Toklu Dede Mescidi civarında oturduğuna ve 1201'de (1787) buradaki evinde vefat ettiğine göre kabrinin aynı hazîrede babasının yanında olması gerekir; fakat bugüne kadar mezar taşına rastlanmamıştır. Pek çok kitap ve 300'ü aşkın mushaf yazmış olan hattat Osman Ağa da "Toklu Dede nâm azîzin medfun olduğu yerde" oturuyordu. Bütün bunlar, Haliç kıyısının bu köşesinin XVIII. yüzyılda İstanbul'un kültür hayatının önemli merkezlerinden biri olduğunu gösterir.

Haliç'in karşı yakasında, Galata surları dışında Kasımpaşa'ya hâkim sırtlarda da geniş bir Türk mezarlığı vardı. Ulu servilerin bir orman gibi gölgelediği bu mezarlık Haliç kıyısından Şişhane ve Tepebaşı'na kadar çıkıyor, buradan da Tünel'in yukarı ucundan Tophane'ye doğru iniyordu. Taksim'deki Büyük Mezaristan'a karşılık Küçük Mezaristan olarak adlandırılan bu mezarlığın Haliç'e yeşil bir şerit halinde inişini eski fotoğraflarda görmek mümkündür. Cenazeler buraya İstanbul tarafından kayıklarla getirilerek Meyyit İskeleyi'nde karaya çıkarılıyordu. XX. yüzyıl başlarına kadar taşları ve ağaçları seyrekleşmiş ve arazisi üstünde yer yer binalar yapılmış olmakla beraber birçok kısmı henüz duruyordu. Cemal Paşa, bahriye nâzırı olduğu I. Dünya Şavaşı yıllarında Kasımpaşa'daki ace mi erleri çalıştırarak bu mezarlığı bütünüyle ortadan kaldırmıştır. Haliç'e hâkim yamaçlardaki üçüncü Türk mezarlığı yine bu yakada Hasköy sırtlarındadır. Burada yatanların en ünlüsü matbaacılığın kurucusu İbrâhim Müteferrika idi. Yıllar önce deniz tarihçisi Saffet Bey tarafından kabristanda bulunan mezar taşı buradan alınarak Galata Mevlevihânesi hazîresine getirilmiştir. Hasköy sırtlarında Müsevîler'in de bir maşatlığı bulunmaktadır. Çok değişik mezar tipleriyle dikkati çeken bu geniş sahanın sınırsız bir hoşgörülle bütün Osmanlı dönemi boyunca korunmuş olduğu, Ahmed Refik Altınay tarafından yayımlanan arşiv belgelerinden öğrenilmektedir. Müsevî mezarları arasında, Hasköy Köprüsü'ne inen yokuşun başında, İstanbul'un ünlü gay-ri müslim zenginlerinden Camando'nun son yıllarda ev haline getirilen neo-gotik üslûbunda bir bina halindeki mezarı dikkati çeker.

Haliç'in Türk dönemindeki görüntüsünün oluşmasında büyük rol oynayan bir unsur da İstanbul'un hâkim yüksekliklerine ve kıydan buraya tırmanan yamaçlarına serpiştirilen camilerdir. Osmanlı döneminin Türk mimarisi, büyük camileri ve bunları çevreleyen manzumeleri estetiklerini tamamlayacak şekilde araziye yerleştirmiştir. Alman mimarı Bruno Taut, İstanbul'un selâtin camilerini bu bakımdan "şehir tacı" (Stadtkrone) olarak adlandırmıştır. İstanbul'un üzerinde kurulduğu yarım adanın bel kemiğini teşkil eden tepeler silsilesinin Edirnekapi'dan Sarayburnu'na kadar Haliç'e paralel olarak uzanması, Türk dönemi Haliç'inin büyük mimari eserlerle "taçlanmasını" mümkün kılmıştır. Şehir, Türk medeniyetinin ilk damgası olan Fâtih Camii ile manzumesi, etrafındaki medreseleri ve Haliç tarafındaki dârüşşifâsı ile muhteşem bir mimari topluluk olarak Bizans'ın Havârilere Kilisesi'nin yerinde yükselmişti. Onu XVI. yüzyıl başlarında II. Bayezid'in camii ile az sonra Balat sırtlarında Yavuz Sultan Selim için yapılan cami takip etmiştir. Mimar Sinan, Şehzade Camii'ni Haliç'e bir vadi halinde inen sel yatağının başındaki yüksek noktaya inşa etmiş, Süleymaniye Camii ve Külliyesi için de Haliç'e bir mahmuz gibi uzanan bir tepeyi seçmiştir. Türk sanatının en büyük eserlerinden olduğu kadar Türk şehirciliğinin bu kudretli yapısını bütün ihtişam ve heybetiyle yalnız Haliç'ten veya karşı kıydan seyretmek mümkündür. Bu da Türk döneminin Haliç'e verdiği değer ve önemin ölçülerini gösterir. Süleymaniye'nin minare ve kubbelerinin yerleştirilişi, İstanbul'un bu taraftaki silu-

Haliç ve İstanbul'un yazma kumaş üstündeki görünümü (Celâl Esat Arseven, *L'Art Turc*'ten)

etiyle estetik bakımdan tam bir uyum gösterir. Haliç'e hâkim tepeler, Edirnekapı'da yine Mimar Sinan'ın eseri Mihri-mah Sultan Camii ile, daha geç dönemde de XVIII. yüzyıl ortalarında Nuruosmaniye Camii ile süslenmiştir. Haliç'in girişinde Eminönü semtinde eski yahudi mahallesi yerinde, XVI. yüzyıl sonlarında yapımına başlanıp inşası XVII. yüzyıl ortasına kadar süren Yenice Camii bu eşsiz âbideler dizisinin Haliç girişindeki son halkası olmuştur.

İstanbul'un Haliç'e paralel uzanan tarafı, tepelerde çeşitli vakıf eserler ve bunları tamamlayan ek binaların kubbeyle bezenirken kıydan yukarıya doğru uzanan bölgelerde yoğun bir yerleşme ile birlikte irili ufaklı cami ve mescidler yükselmiştir. Şehrin XVI. yüzyıldan itibaren çizilmiş panoramaları bunu açık şekilde gösterir. 1810 yılına doğru meydana getirildiği anlaşılan bir su yolu haritası, Haliç'in bu kıyısının boydan boya sokak dokusunu ortaya koyar. En eskisi XIX. yüzyıl ortalarında çekilmiş fotoğraflarda da Haliç'in güney kenarının bu karakteri eski haliyle görülür. Parça parça yeşillik kümeleriyle bölünmüş mahallelerdeki evlerin çoğu ahşap küçük meskenlerdir. Aralarında yine ahşap, üç dört katlı büyük konakların varlığı da dikkati çeker. Bu fotoğraflar büyütüldüğünde, bugün artık hiçbir izi kalmayan ve sahipleri unutulmuş konakların dış mimarileri daha belirli olarak ortaya çıkmaktadır.

Ünlü Fransız edibi Théophile Gautier, XIX. yüzyılın ortalarında Kırım Harbi sırasında İstanbul'a geldiği günlerde Tepebaşı'ndan seyrettiği İstanbul ve Haliç'i şu satırlarla anlatır: "Haliç'e ulaşan yokuşu inmeden önce önüme serili hârika manzarayı seyrettim. İlk plan, serviler ve kabirlerle örtülü iniş ve çıkışlı mezarlıktı; ikinci plan Kasımpaşa mahallesinin koyu renkte kiremitlerle örtülü, kırmızı zımrak evleriydi; üçüncü plan, Sarayburnu'ndan Kâğıthane'ye uzanan körfezin mavi sularıydı; dördüncü planı ise İstanbul'un anfi biçiminde yükseldiği inişli yokuşlu tepeler teşkil ediyordu. Çarşıların mavimsi kubbeleleri, camilerin beyaz minareleri, gökyüzünde siyah bir dantel dizisi gibi beliren eski Valens su kernerisi, servi ve çınar kümeleri, dam köşeleri, bütün bunlar Yedikule'den Eyüp sırtlarına uzanan o hârikulâde ufuk çizgisine değişik görünümler katıyordu".

İstanbul'un çok kalabalık bir yerleşme bölgesi olan Haliç kıyısı ile yamaçlarının en büyük talihisizliği kuzey rüzgârlarına

açık oluşu ve su kıyısında başlayan bir yangının bu rüzgârın desteğiyle hızla sırtlara tırmanıp Marmara yönünde günlerce sürmek suretiyle şehrin büyük kısmını kül ederek ilerlemesidir. Dördüncü Haçlı Seferi ile 1203'te İstanbul önlerine gelerek şehri kuşatan Batılı şövalyeler, o yıl ve 1204'te Haliç kıyılarından çıkardıkları yangınlarda geniş alanların mahvına sebep olmuşlardır. Türk döneminde de pek çok yangın âfetiyle karşılaşmıştır. Etrafları geniş avlularla çevrili olan selâtin camileri bu âfetlerden az zararla kurtulmakla beraber çevrelerini saran alevlerin şiddetinden kurşunları eriyip akıyor ve minare külâhları mum gibi yanıyor. XX. yüzyıl başlarına gelinceye kadar çoğu Haliç kıyılarından başlayan yangınların verdiği zararlar pek çabuk ortadan kaldırılırken son yangınların izleri devletin içinde bulunduğu iktisadî şartlar sebebiyle uzun süre kalmıştır. 1539'da Zindankapısı'nda, 1569'da Eminönü'nde yahudi mahallesinde, 1606'da yine Şühud (Çift) Kapısı'nda, 1633'te Cibalikapısı dışında kalafatçı tezgâhlarında, 1640'ta Balat'ta Mumhâne'de, 1653'te Odunkapısı'nda, 1660'ta Ayazmakapısı dışında büyük yangınlar çıkmıştır. Aynı yıl içinde Galata'da, 1677'de Tersane'de, 1683'te Ayazma ve Odun kapıları arasında, 1693'te Cibalikapısı'nda, 1707'de Eyüp'te, 1715 ve 1717'de Galata'da, 1718'de Cibalikapısı dışında, 1721'de Küçükmustafapaşa'da ve Balat'ta, 1729'da yeniden Balat'ta, 1731'de Galata'da, 1745'te Tersane'de, aynı yıl içinde Balat yakınında Kiremit mahallesinde, 1750'de Küçükpazar'da, 1756'da Cibali'de, 1771'de Galata'da, 1782'de Balat'ta, 1833'te Cibalikapısı'nda, 1908'de Çirçir mahallesinde, 1911'de Uzunçarşı ve Mercan'da, 1918'de Cibali-Fatih'te çıkan yangınlar binlerce evi, konağı ve pek çok değerli eseri mahvetmiştir. Haliç kıyılarının son büyük yangını 1941'de Fener'de olmuştur. Bu korkunç âfetlerin şehrin Haliç'e bakan sırtlarının görüntülerinin değişmesinde büyük payı vardır.

Osmanlı döneminde Haliç'te görülen önemli bir tabiat olayı da suyun donmasıdır. II. Osman zamanında 1 Rebîülevvel 1030'da (24 Ocak 1621) Haliç'in suyunun donduğu söylenir. Aynı yıl on yedi gün sonra da Sarayburnu ile Üsküdar arası donmuştur. Bununla ilgili olarak Hâşimî mahlaslı şair, "Sitanbul-Üsküdar ortası dondu oldu muhkem kış / Yürür havf etmeyip âdem geçer her cânibe buzda /... Yol oldu Üsküdar'a Akdeniz dondu bin

otuzda" demiştir. Şairler, Haliç'in 27 Rebîülevvel 1168'de (11 Ocak 1755) donuşuna dair tarihler de yazmışlardır. Seyyid Hâkim Mehmed Efendi'nin (ö. 1185/1771-72) tarihi şöyledir: "Buz üstünden geçen geldi bana yaz dedi târihin / Deniz altmış sekizde dondu buzdan bendeniz geçtim" (Ayvansarayî, *Mecmûa-i Tevârih*, s. 215). Râmiz ise *Âdâb-ı Zurefâ*'sında şunu yazar: "Bin yüz altmış sekiz senesi mevsim-i şitâsında kesret-i bürûdet-i hevâdan nâşî Sütlüce ve Eyyüb İskeleyi miyânında deniz muncemid olduktadır dedikleri târih-i bî-nâzîrleri tahsin-kerde-i sagîr ü kebîr olmuştur. Târih: Emr-i Hak ile Sitanbul'da olan kış bu sene / Belki dünyâ duralı olmadı bu resme şitâ / Üsküdar ile Sitanbul arası dondu kamu / Rûy-i deryâyı gören kimse sanırdı sahrâ" (s. 67, 70). Ancak bahsedilen donma olaylarının suyun tamamen donması değil iri buz kitlelerinin İstanbul Boğazı ile Haliç'e yığılmasından ibaret olduğu da düşünülebilir. Nitekim böyle durumlar 1928'de ve 1953'te de olmuş, Boğaz'ın Marmara çıkışı ve liman Karadeniz'den gelen buz kitleleriyle kaplanmıştı.

Haliç kıyısında XIX. yüzyılın mimarisini aksettiren bazı binalar da bulunmaktadı. Bunlardan, Eminönü bölgesinde olan hanlardan günümüzde ayakta kalabilen sadece iki örneğinden yukarıda bahsedilmiştir. Ortadaki yolunun üstü, İstanbul'da tek örnek olarak ahşap çatı ile örtülü olan Yemiş Çarşısı da 1985'e doğru yıkılıp yok edilmiş ve aynen ihyası hakkındaki karar da uygulanmamıştır.

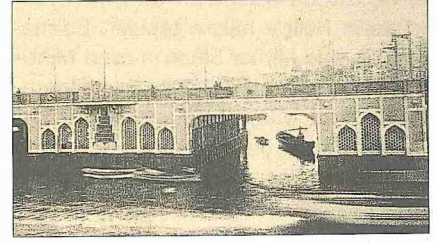
Haliç kıyısında büyük bir kitle halinde yükselen, Hovsep Anzavur (ö. 1935) adında bir Ermeni mimarın yaptığı sigara fabrikasının dış görünüşü bakımından dikkate değer estetik bir özelliği yoktur. Bu kıyıda XIX. yüzyılda kurulan büyük sanayi tesislerinden biri, Eyüp yakınında Defterdar'da Beyhan Sultan Sahilsarayının yerinde yapılan Feshâne'dir. 1830-1833 yıllarında inşa edilen bu fabrikada festen başka dokuma işleri de yapılmıyordu. 1866'da yangın geçiren Feshâne-i Âmire hemen tamir edilmiş, 1894'te de genişletilmiştir. 1986'da bir kısmı yıkılan eski Feshâne'den yalnız dokuma atölyesi bölümü bir sanat merkezine dönüştürülerek bırakılmıştır. Haliç kıyısında diğer bir sanayi tesisi olarak Eyüp'te, Bahariye denilen yerdeki Hançerli Fatma Sultan Sahilsarayı ile Çukur Saray'ın arsasında 1242'de (1826-27) İplikhâne-i Âmire binası inşa edilmiştir. 9 Receb 1243 (26 Ocak 1828) tarihinde yapımı tamamla-

nan fabrika 350 m. uzunluğunda olup ortasında avlusu vardı. 1870'lere kadar çalışan fabrikada, gemilere yelken beziyle Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin giyim kumaşı dokunuyordu. Haliç kıyısında XIX. yüzyıl içinde bazı karakol binalarının inşa edildiği görülür. Bunlardan Batı mimarisi üslûbunda İsviçreli mimar G. Fossati'nin Eminönü Balıkpazarı'nda yaptığı karakolhane binası bir süre buzhane olarak kullanıldıktan sonra yıktırılmıştır. Eski Unkapanı Köprüsü'nün İstanbul tarafındaki başında bulunan ve mermer sütunlu cephesiyle empire üslûbunda iki katlı bir yapı olan Küçükpazar (Unkapanı) Karakolu Atatürk bulvarı açıldığında pek çok eski eserle birlikte ortadan kaldırılmıştır. Galata Köprüsü'nün Karaköy tarafındaki başında, Sultan Abdülaziz döneminde yapıldığından Aziziye Karakolu denilen çok gösterişli bir mimariye sahip iki katlı bir polis merkezi bulunuyordu. Gerçekten zarif bir eser olan bu bina yıktırılarak yerinde Denizyolları'nın binası inşa edilmiş, ardından bu bina da İstanbul'un "modernleşme"si kargaşası içinde kaybolup gitmiştir. Eski bir fotoğraftan öğrenildiğine göre Unkapanı Köprüsü'nün Azapkapı tarafındaki ucunda da Batı mimarisi üslûbunda âdeta zafer takını andıran çok süslü, ne zaman yok edildiği bilinmeyen,

mermerden kemerli bir kapı vardı. Yine Haliç kıyısındaki tarihi bir yapı olan Unkapanı Değirmeni korunamamış, 1940'lı yıllarda yapılan modern sebze ve meyve hali başlangıçta düzenli, temiz ve güzel bir bina iken gitgide kendisi ve çevresi bir pislik ve kargaşa merkezi durumuna girmiş, nihayet 1980'lerde yıktırılmıştır. Hasköy-Sütlüce kıyısında yapılan mezbaha ise çok yakın tarihlerde kapatılmış ve Türk neo -klasik mimarisinin güzel bir örneği olan binasının restore edildikten sonra kültür merkezi haline getirilmesi kararlaştırılmıştır.

Haliç üzerinde iki yakayı bağlayan köprülerin yapımı, arkasından ahşap yelkenli gemilerin yerini saç tekneli buharlı vapurların alması ile Haliç'in romantik görüntüsü değişmiş, tersane yeni teknik şartlara uyarken Haliç'in kıyılarında fabrikalar, atölyeler ve küçük endüstri merkezleri doğmuş, böylece buranın bir gezinti, sayfiye ve açık havaya çıkma yeri olma özelliği bütünüyle ortadan kalkmıştır. Şehircilik uzmanı olarak İstanbul'a getirtilip şehrin nâzım planını hazırlamakla görevlendirilen Fransız Henri Prost'un Kâğıthane vadisini sanayi bölgesi olarak tavsiyesi de Haliç'in geleceği için büyük ölçüde zararlı olmuştur. Çağın gerektirdiği bu değişikliklerin bir kısmı çeşitli tahriplere yol açmış, deniz suyunun bilhassa sucuk imalatı ile mermer fabrikalarının artıkları ile zehirlenmesi renginin değişmesine ve dibinin dolmasına sebep olmuş, bu hususta önleyici hiçbir tedbir alınmayışı Haliç'in ölümüne yol açmıştır. Bu arada Haliç'in muhtelif yerlerinde hurda gemilerin sökülme tezgâhlarının kurulması, bazı köhne vapurların bunların önlerinde yıllarca batık halinde kalması da buraya büyük ölçüde zarar vermiştir. Bu menfi şartlar Haliç'teki balık ve diğer deniz ürünlerinin neslini tükettiği gibi bazı mevsimlerde gezgin balıkların buraya girmesini önlemiştir. Halbuki neredeyse 1960'lara kadar Haliç'te lezzetli balıklar tutulabildiği gibi daha önceleri de burada tarak ve istiridye çıkarılmaktaydı. Haliç sularının temizliği hakkında, Karaköy Köprüsü'nün batı tarafında köprü dubalarına bitişik olarak kurulan ve derinliği altındaki demir ızgara ile sınırlanan bir deniz hamamının varlığı ile fikir sahibi olmak mümkündür. Bu tesis eski fotoğraflarda görülebilir.

Haliç'in "V" biçimindeki dibinde kalın çamur tabakasının içinde çok değerli şeylerin bulunduğu kesindir. Nitekim 1850'de bir yabancı tüccarın gemiye binerken

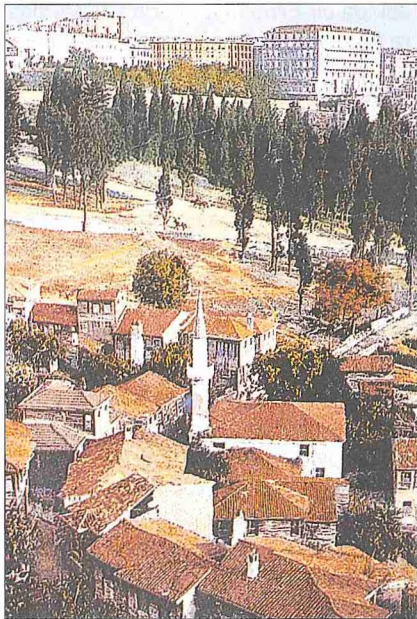
Haliç üzerinde yapılan eski Galata Köprüsü'nün ilk fotoğrafı (Semavi Eyice fotoğraf arşivi)

elinden düşürdüğü, içinde bütün serveti olan altın kesesini aramak üzere Haliç'in derinliklerine inen bir dalgıç dibin çok dik ve akıntılı olduğunu söylemiş, keseye rastlamamasına karşılık burada yirmi kadar tunç top bulmuş ve bunlar derhal çıkarılmıştır. II. Abdülhamid döneminde bir Beyoğlu eğlencesinden sabaha karşı çift at koşulu arabası ile dönen bir paşazade, araba sürücüsünün köprünün açık olduğunu farketmemesi yüzünden Haliç'e düşmüş, atlarla araba ve sahibi Haliç'in dibindeki kalın çamur tabakası içinde kaybolmuştu. Nihayet tersane ve kalafat yerleri önünde bakımsızlık veya tamir sırasındaki ihmal yüzünden batan gemiler de Haliç'in derinliklerinde kaybolup gitmiştir.

Haliç çeşitli konular dolayısıyla halk edebiyatına girmiştir. İstanbul kıyılarındaki kayıklara dair bir destanda tek çifte "piyade"lerin Galata'ya yolcu taşıdıkları anlatılmaktadır: "...Zevk ister isen dünyâda / Yürü seyr eyle deryâda / Galata'ya âdem taşır / Yalnız kürek piyâde..." (Ramazannâme, s. 113). İstanbul'un sur kapılarına dair bir başka destanda Haliç kıyısında bulunanlar şu mısralarla anlatılır: "...Bahçekapısı âlîdir / Sarayburnu hoş yalıdır / Yalı köşkü bahre nâzır / Onda cennet misâlidir // Geçince Balıkpazarı / Ketencilerle attarı / Zindankapısı âşikâr / Balmumcular eder kârı // Odunkapısı yanları / Keresteci dükkânları / Ayazmakapısı'na da / Pekmezci yaz dükkânları // Zeytinciler Unkapanı / Balıkçılarıdır bir yanı / Kundakçılar tüfenkçiler / Cibâli'ye kıl seyranı // Yenikapı'da var hamam / Ayakapısı da tamam / Petrekapısı kilise / Fener'in kumudur bed-nâm // Balat'da yehûd cem' olur / Cumartesi ısız kalır / Ayvansaray hoşça yerdir / Sultansaray anılır / ..." (a.g.e., s. 216-217).

Eskiden çok kullanılan sandıkların, yazmaların ve tepsilerin üzerinde Haliç man-

Galata Mezarlığı'nın Kasımpaşa'ya uzanan ucunu gösteren eski bir kartpostal (Semavi Eyice kartpostal koleksiyonu)

zaraları iptidai üslûpta resimler halinde yer alırdı. Bunlar, genellikle gerçeğe uygunluğa ve orantıların doğruluğuna dikkat edilmemekle beraber yine de ilgi çekici halk resimleridir. Bir şerbet tepsisi üzerindeki Haliç girişi ve Karaköy Köprüsü resminde bu özellikler gayet belirlidir. Celâl Esat Arseven'e ait olan ve şimdi nerede olduğu bilinmeyen çok nâdir bir yazma üzerinde Galata-Tepebaşı sırtlarından Haliç'in ve İstanbul'un görünüşünün bir kısmı işlenmiştir (*L'Art Turc*, s. 277).

III. HALİÇ KÖPRÜLERİ

Haliç'in iki yakası arasında Bizans döneminde bir köprünün varlığından bahsedilir. Ancak bu husustaki bilgiler kesin değildir. İmparator Iustinianos tarafından VI. yüzyılda yaptırılan Kallinikos Köprüsü, Schneider'in görüşüne göre Haliç üzerinde olmayıp Küçükçekmece'de idi. Ancak yine Schneider, Bizans çağında Eyüp ile Sütlüce arasında bir köprü olabileceğini ve XVI. yüzyılın ilk yarısında Pierre Gilles'in (Gyllius) ve XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin ayak kalıntılarını gördüklerini yazdıkları köprünün bu olduğunu ileri sürer. Haliç'in en dar yeri burasıdır (220 m. kadar). Fakat Kâğıthane ve Alibey derelerinin ağızları daha dar ve buralarda köprü kurulması Haliç'e nisbetle çok daha zahmetsiz olduğuna göre belki de ilk köprüler bu iki dere çıkışında idi. Galip Alnar iki ayrı köprünün varlığını kabul eder ve ilk köprünün açıklığı 350 m. (1938'lerde), en çok derinliği 4 m. olan Ayvansaray-Pirîpaşa arasında olabileceğini, kazıklar üzerine oturan bu köprünün ancak ahşaptan yapılabileceğini bildirir. Diğer köprü ise onun görüşüne göre Eyüp ile Sütlüce arasında idi. Evliya Çelebi'nin kalıntılarını gördüğü köprü bu olmalıdır. 1203 yılında Bizans'ı kuşatan

Haçlılar Haliç'in yukarı kesiminde taş bir köprünün varlığından bahsederler. Bu husustaki bilgiler, bu sefere katılan Fransız şövalyelerinden Geoffroy de Villehardouin ile Robert de Clari'nin hâtratlarında bulunmaktadır. Bizans döneminin bu köprüsü veya köprülerinin yeri ve tekniği İstanbul tarihinin hâlâ çözüm bekleyen konularından biridir.

II. Mehmed 1453'te Bizans'ı kuşattığı sırada Haliç'in yukarısında ordunun ikmalini kolaylaştırmak için geçici bir köprü kurdurmuştu. Bunun şimdi orduda kullanılan tombaz köprülerinin bir benzeri olduğu ve fiçılar üzerine yerleştirilen ahşap bir döşemeden ibaret bulunduğu anlaşılmakta, genişliğinin ise yan yana beş kişinin geçeceği kadar olduğu nakledilmektedir. Galip Alnar, tekniği ve biçimi hakkında bazı görüşler ortaya atarak bu köprünün yan yana bağlanmış kadirgalar üzerinde kurulmasını daha inandırıcı bulduğunu Nişancı Karamânî Mehmed Paşa'ya atıfta bulunarak ileri sürer. XV. yüzyılın ilk yarısında Yakınoğlu'da dolaşan Bertrandon de la Broquière, seyahatnâmesinin Bourgogne Dükü Philippe le Bon'a takdim edilen yazma nüshasında İstanbul kuşatmasını tasvir eden bir minyatür vardır. Fethin hemen arkasından yapılan bu minyatürde, Galata sırtlarından indirilen kadirgalardan başka Haliç üzerinde yan yana bağlanmış fiçılardan kurulmuş bir köprü de açık şekilde gösterilmiştir (aslî Paris'te Bibliothèque Nationale'de, MS, Franç, nr. 9087, vr. 207). Bu köprü de herhalde uzun ömürlü olmamış ve şehir Türk idaresine geçtikten sonra ortadan kalkmıştır.

Fetihten sonra II. Bayezid döneminde ünlü İtalyan sanatkarı Leonardo da Vinci'nin İstanbul'a gelerek Haliç üzerinde

bir köprü yapması düşünülmüştü. Fakat Leonardo'nun notları arasında bulunan bu köprü taslağını inceleyen mühendisler bunun gerçekleşmesinin mümkün olmadığını belirtirler. Aynı yolda yine Rönesans ustalarından Michelangelo'nun da köprü yapımı için İstanbul'a daveti düşünülmüş, fakat bu da sonuçlanmamıştır. XVI. yüzyılın ünlü mimarı ve mükemmel bir köprü yapımı ustası olan Hassa Başmimarı Sinan'ın bu hususta herhangi bir girişiminin bulunmaması da şaşırtıcıdır.

Haliç üzerinde iki yakayı bağlayan ilk köprü, II. Mahmud döneminde Tersane'de yaptırılarak 1836'da tamamlanan Hayrâtiye Köprüsü'dür. Açılış töreninde ilk olarak padişahın atla üzerinden geçtiği bu köprüde geçiş parası alınmıyordu. Sonraları Cısr-î Atık olarak da adlandırılan bu köprü Azapkapı ile Unkapanı arasında kurulmuş olup 600 arşın uzunluğunda idi (Lutfî, V, 59). Galip Alnar'ın ifadesine göre 1939'da bu köprünün kenar ayağı toprak altında sapasağlam duruyordu. Ayrıca köprünün şeklini gösteren iki gravür Miss J. Pardoe'nun kitabında görülmektedir (*The Beauties of the Bosphorus*, s. 80-81, 116-117). Miss Pardoe, "yüzen köprü" (the floating bridge) olarak adlandırdığı bu yapının kemerli iki geçidi olduğunu ve fevkalâde zarif bir görünümüne sahip bulunduğunu bildirmiştir. Bu köprünün tekniğini gösteren bir gravür de E. Flandin'in eserinde bulunmaktadır (*L'Orient*, I, lv. 20). İki uçta kazıklar üstündeki bölümlerden sonra altından kayıkların geçebilmesi için kemerli iki geçit yapılmış, ortaya büyük gemiler için de iki kanatlı bir kapı konulmuştur. Genişliği, yan yana iki araba ile iki kenarda yayaların aynı zamanda geçebileceği kadar olan yapıda (Alnar'a göre yaklaşık 10 m.), uçlarda ortalama 30 cm. çapında çam ağacı kazıklar kullanılmış, ortalarında ise köprü küçük dubalara oturtulmuştu. Flandin'in eseri 1853'te basıldığına göre Kırım Harbi sıralarında Hayrâtiye Köprüsü hâlâ duruyordu. 1845'te, Karaköy ile Eminönü arasında yine dubalı ve ahşap olarak Tersane-i Âmire'de yapılan ilk Karaköy Köprüsü kurulmuştur. Uzunluğunun 500 m. kadar olduğu tahmin edilen köprünün on sekiz yıl hizmet ettiği bilinir. 1863'te bunun yenilenmesi gerekince yine ahşaptan ikinci Karaköy Köprüsü yapılmıştır. Bunun da ortasında 5 m. yüksekliğinde bir geçit gözü vardı ve iki uçlardan ortaya doğru yükseliyordu. 1874 yılında E. de Amicis'in seyahatnâ-

Haliç'te
1876-1912
yılları arasında
kullanılan ahşap
Galata Köprüsü
(Evren, s. 99)

mesi için ressam C. Biseo'nun çizdiği resimde köprünün döşemesinin tahtadan olduğu ve yanlarda ahşap korkuluklarının bulunduğu görülür. İkinci Karaköy Köprüsü 1875 yılına kadar hizmet vermiştir.

1863'te, Haliç üzerinde Ayvansaray ile Piri Paşa arasında Cezayirlioğlu Mıgırdıç adında bir sarraf tarafından ahşap kazıklar üzerinde bir köprü yaptırılmıştır. Yahudi Köprüsü denilen bu yapı, üstünden geçenlerden para alınmak suretiyle kazanç amacıyla inşa edilmişti. Fakat iki kıyı arasında kayıkla taşımacılık yapan sandalcılar tarafından işlerine zarar verdiği için açılışından on gün sonra yakılmış ve bir daha yapılmamıştır.

Karaköy Köprüsü'nün demirden inşası için 1870'te Fransız Forges et Chantiers de la Méditerranée şirketiyle bir anlaşma yapılmış, 1872'de de Azapkapı-Unkapanı arasında yeni bir demir köprü için George Wells adında bir İngiliz firması temsilcisiyle başka bir anlaşma imzalanmıştır. Fakat 1870'te Fransız-Alman savaşının başlaması üzerine İngiliz firmasından köprünün Azapkapı yerine Karaköy-Eminönü arasına kurulması istenmiştir. Ancak Nâfia Nâzırı Edhem Paşa tarafından George Wells ile imzalanan anlaşmada 95.000 altın lira karşılığında yapılması kararlaştırılmışken yerinin değişmesi yüzünden 6000 lira, kenar ayaklarının yapımı ve bir duba daha konulması için de 3200 lira daha ilâve edilmiş, anlaşmazlık çıkması ve hatta mahkemeye gidilmesinden sonra 105.000 altın liraya uyuşma sağlanmıştır. Demirden olan üçüncü Karaköy Köprüsü yaklaşık 480 m. uzunlukta olup genişliği 14 m. kadardı ve yirmi dört duba üzerine kurulmuştu. Ortadaki dört duba iki yana açılabilirdi. Her sabit duba dörder zin-

XIX. yüzyıl başlarında Unkapanı Köprüsü'nü gösteren bir kartpostal (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı kartpostal koleksiyonu)

cirle çapalar atılarak bağlanmıştı. Altında dükkân ve gzinolar, ayrıca Haliç tarafında bir de deniz hamamı vardı. Sık sık yenilenen taban döşemesi ahşap, kenar korkulukları dökme demirdendi. İtalyan ressamı F. Zonaro'nun Ertuğrul alayının köprüden geçişini tasvir eden tablolarında görülen yerin bu köprü olduğuna ihtimal verilir (Gürçağlar, sy. 38, s. 90-94). Üçüncü Karaköy Köprüsü 1912 yılına kadar hizmet vermiş, bu tarihte aynı yere yeni bir köprünün kurulması üzerine eskisi Unkapanı-Azapkapı arasına çekilerek burada da yirmi sekiz yıl daha kullanılmıştır. Yeni yerinde hizmet ettiği yirmi sekiz yıl içinde fırtınalarda iyice hırpalanan köprü Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamir edilmesine rağmen birkaç defa kopmuş, hatta 12 Şubat 1936 gecesi şiddetli bir kar fırtınası sırasında yerinden koparak dağılmış ve ertesi sabah dubaları hiçbir yere ve gemiye zarar vermeden kıyılara yanaşmış olarak bulunmuştur. Bu köprünün o yıllardaki perişanlığı mizah konusu olmuş, hakkında yazılar yazılmış, karikatürler çizilmiştir. Artık işe yaramayacağı anlaşıldığından bir Fransız firmasına yeni bir Gazi (Atatürk) Köprüsü sipariş edilerek 1936'da sökülmesine başlanmıştır.

Fransız firmasına 1870'te Karaköy-Eminönü arası için sipariş edilen demir köprü savaş yüzünden gecikmiş, ancak 1875'e doğru Azapkapı-Unkapanı Köprüsü olarak kurulmuştu. Boyu 480 m., genişliği 18 m. olan köprü yirmi altı duba tarafından taşınıyordu. Kenar ayakları ahşap kazıklar üzerine kâgir olup ihale 135.000 altın liradan yapılmıştı. Ancak bu köprü sert fırtınalara dayanıklı olmadığı için otuz yedi yıl kadar hizmet gördükten sonra 1912'de sökülerek Eyüp

önlerine götürülmüş, orada bazı dubaları çamura gömülerek batmış, demir aksamı da hurda olarak satılmıştır.

Karaköy ile Eminönü arasında yeni bir köprü yapılması için Alman M. A. N. firması, 1894'ten itibaren 1909'a kadar on beş yıl hiç ara vermeden başvuruda bulunarak bu işin kendilerine ihale edilmesini istemiştir. İlk anlaşma 1907'de Bahriye Nezâreti ile imzalanmış, fakat bu anlaşma, 1908'de Osmanlı Devleti'nde yeni bir rejimin doğması üzerine iptal edilerek 1909'da yeni bir anlaşma yapılmıştır. Buna göre 25 m. genişliğinde bir köprünün yapımı, Deutsche Bank'a yatırılacak 237.000 altın lira karşılığında (o yıllarda 4.36 milyon mark) M.A.N. firmasına ihale edilmiş, sonraları tramvay yolları gibi bazı ilâve harcamalarla 250.000 altına yükselmiştir. Bu firmanın kurduğu demir köprünün inşasına 1910'da başlanmış, dubaları iki yıl boyunca Hasköy'de yapılmış ve Sultan Mehmed Reşad'ın tahta çıkışının yıldönümü olan 27 Nisan 1912'de törenle hizmete girmiştir. İlk yapıldığında 466,50 m. uzunluğunda olan köprünün altında pek çok dükkân ve gazino vardı. Köprünün açılır kapaklarının altında giriş ve çıkış için iki kapı düşünülmüş, estetik bakımdan da dökme demirden korkulukların Yenica mi'deki şebekelere uygun olarak XVI. yüzyıl motiflerine göre yapılmasına özen gösterilmiştir. Köprüden geçenlerden para alınması için özel jetonlar basılmıştı. Boyunlarında kumbaraları ve üstlerinde gecelik entarisi gibi gömlekleri bulunan geçiş görevlileri bu jetonları toplardı. Ayrıca köprünün iki ucunda geniş saçaklı, Türk neo-klasik üslûbunda altı köşeli küçük kontrol kulübeleri vardı. Eski fotoğraflarından anlaşıldığına göre gemi geçiş

XIX. yüzyıl ortalarına ait bir gravürde 1836 tarihli ilk Unkapanı (Hayrâtiye) Köprüsü (Flandin, lv. 20)

Üzerinde Haliç ve Galata Köprüsü tasviri bulunan bir tepsi (Semavi Eyice koleksiyonu)

gözleri arasındaki sivri kemerli açıklıkları Türk mimarisindeki "filgözü" şebekelerle kapatılmıştı. Sonraları bunlar ortadan kaldırılmıştır. İki giriş ve çıkış açıklıkları arasında ise mihrap biçiminde bir nişle bunun üstünde iki konsola oturan bir çıkma yapılmıştı. Bu açıklıkların arasındaki pâyelerde bulunan sivri kemerli pencerelere de yine Türk sanatının özelliklerini taşıyan şebekeler konulmuştu. Sonraları bu şebekeler yok edilmiş, mihrabın üstündeki çıkmanın ortasındaki tuğra ile iki satırlık kitâbenin de bir izi görülememiştir. Bu çıkıntı üstüne Cumhuriyet'in onuncu yılında dikilen çelikten içi aydınlatılmış sütun da sonraları kaldırılmıştır. Köprünün projelendirilmesinde, eserin o yıllarda hâkim durumda olan Türk neo-klasik üslûbuna uymasına özen gösterildiği dikkati çeker. Köprünün üst tabanının 1935'lere doğru, Batı'dan ithal edilen sarı renkte yüzeyleri parlak sırlı tuğlalarla kaplanmış, yağışlı havalarda kayganlaşan bu zemin bazı meseleler ortaya çıkarmıştı. Nitekim Atatürk'ün cenaze töreninde atların kaymaması için bütün köprünün üstü kumla örtülmüştür. 1930'larda geçiş parası alınmasından vazgeçilince tahsildarlar kaldırdığı gibi köprünün her iki başındaki küçük kulübeler de sökülüştür.

İstanbul'un yakın tarihinde iyi ve kötü nice olaylara sahne olan, Karaköy'deki ucuna bağlanan Kadıköy'e sefer yapan şehir hatları vapurları dolayısıyla ve altındaki çeşitli satış yerleri, kahvehaneleri vb. sebebiyle uzun yıllar İstanbul halkının hâtıralarında yer eden bu köprü 1990 yılına kadar hizmetini sürdürmüştür. Seksen yıla yakın müddet boyunca şehrin simgesi haline gelen Karaköy-Eminönü Köprüsü'nün ne olacağı hususunda 28 Mayıs 1990'da İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nce Eski Galata Köprüsü Sempozyumu adıyla bir toplantı düzenlenmiştir. Burada bazı konuşmacıların, artık işe yaramayacağını söyleyerek sökülüp hurdaya verilmesi yolundaki görüşlerine karşılık köprünün Halic'in daha yukarılarında yeniden kurulmasını ileri süren görüşler de olmuştur. Bu arada köprünün yerinde bırakılarak yalnız yayaalara ayrılması ve üstünde dükkânlar, altında lokaller bulunması da teklif edilmiştir. Karaköy Köprüsü, esasen STFA firması tarafından yapımına başlanmış olan ve 1 Nisan 1991'de açılışı düşünülen köprüye yer açmak üzere sökülüştür. Daha sonraki yıllarda elden geçirilerek

tamir edilen köprü Söğütözü-Ayvansaray arasına yeniden kurulmuştur. Eskişine nisbetle daha geniş olan ve çok uzun kazıklara oturan yeni Karaköy-Eminönü Köprüsü estetik bakımdan öncekinin ölçüsünde değildir.

Evvelce Karaköy-Eminönü arasında iken 1912'de Azapkapı-Unkapanı arasına kurulan köprünün 1936'da dağılması üzerine burada yeni bir köprü yapılması kararlaştırılmış ve 1927'den beri üzerinde durulan bu tasarı bir Fransız firmasına ihale edilmiştir. Ayrıca burada bir asma köprü yapılması yolundaki öneri de Halic'in su seviyesinden ortalama 48 m. yüksekten geçmesi gereken böyle bir yapının İstanbul silüetine zarar vereceği düşüncesiyle reddedilmiştir. Fransız Ponts et Chaussées idaresi genel müfettişlerinden M. Pigeaud'nun ön projesine göre hazırlanan tasarıda Gazi Köprüsü olarak adlandırılan 477 m. uzunluğunda ve 25 m. genişliğindeki köprünün 2.200.000 Türk lirasına çıkacağı hesaplanmıştır. Köprünün korkuluklarında herhangi bir motif düşünülmemiştir. Yalnız bir yenilik olmak üzere kaldırımların arasındaki trafik yolunun ziftlenmiş ağaç parkelerle kaplanması daha az titreşim yapacağı düşünülmüş görünmüştü. Fakat yirmi dört dubalı olan köprü 1940'larda yapıpı açıldığında ilk kış yağmurlarında ağaç parkeler şişerek tabanda kubbe şeklinde kümbetler meydana geldiğinden bunların sökülmesi yoluna gidilmiştir. Dünyadaki dubalı köprülerin 1940'larda en büyük ve en mükemmeli olan Gazi (Atatürk) Köprüsü hâlâ hizmet vermektedir.

İstanbul'da yeni Boğaz Köprüsü ve ona bağlı olarak çevre yolları yapıldığında Halic'in yukarı kesiminde yeni bir köprü daha yapılması gerekli görülmüş ve bunun için Halicioğlu ile Ayvansaray arasında büyük bir köprü inşa edilmiştir. Yolların kotları yüksekte olduğundan her iki ucunda da köprünün başlarının viyadük sistemiyle beton ayaklar üzerine oturtulması gerekli olmuştur. Fakat son yirmi yıl içinde bu geniş köprünün de şehrin yoğun trafiğini karşılamadığı görüldüğünden genişletilmesi ve dolayısıyla iki ucundaki bağlantı kesimlerinde istimlakler yapılmasına karar verilmiştir. Şehrin tarihî karakterini ve eski eserlerinin durumunu göz önünde tutanların karşı çıkmasına rağmen bu yoldaki çalışmalar 1995 yılında başlatılmış ve 1996'da tamamlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Coğrafya. Besim Darkot, *İstanbul'un Coğrafyası*, İstanbul 1938; a.mlf., "İstanbul", *İA*, V/2, s. 1135-1142; Kâzım Çeçen, "Halic'le İlgili Hidrolik Problemler", *Halic Sempozyumu*, İstanbul 1975; İsmail Yalçınlar, "İstanbul Halic'indeki Dolmanın Bir Deniz Kanalıyla Önlenmesi", *Halic Sorunları ve Çözüm Yolları Ulusal Sempozyumu: İstanbul 1976*, İstanbul 1977, s. 287-298; a.mlf., "İstanbul Boğazı Batısında Jeomorfolojik Araştırmalar: Recherches géomorphologiques à l'ouest du Bosphore", *Türk Coğrafya Dergisi*, sy. 5-6, İstanbul 1944, s. 131-135; a.mlf., "İstanbul Halic'i'nin Temizlenmesi ve Şehrin Gelişmesi Üzerine Notlar", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sy. 20-21, İstanbul 1974-77, s. 25-40; Erol Tümertekin, "İstanbul Şehri ve Çevresinde Sanayi: Özellikler ve Dağılım", a.e., sy. 17 (1970), s. 33-68; Sirri Erinc, "İstanbul Boğazı ve Çevresi (Doğal Ortam: Etkiler ve Olanaklar)", a.e., sy. 20-21 (1974-77), s. 1-23; Besim Darkot - Metin Tuncel, *Marmara Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul 1981, s. 94, 97, 115, 120, 121; Ergun Toğrol v.dğr., *Halic'in Geoteknik Sorunları ve Çözüm Yolları*, İstanbul 1986.

Tarih ve Eski Eserler. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, tür.yer.; Râmiz, *Âdâb-ı Zurefâ* (nşr. Sadık Erdem), Ankara 1994, s. 67-70; Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, I-II, tür.yer.; a.mlf., *Mecmûa-i Tevârih*, s. 215; *Ramazzannâme* (nşr. Amil Çelebioğlu), İstanbul 1973, s. 113, 216-217; E. Flandin, *L'Orient*, Paris 1853, I, iv. 20; A. Mordtmann, "Die Hafenuartiere von Byzanz", *Mitteilungen des Deutschen Excursions-Clubs in Konstantinopel*, İstanbul 1891, I/3, s. 1-24; a.mlf., *Esquisse topographique de Constantinople*, Lille 1892; E. Oberhummer, *Constantinople unter Suleiman dem Grossen, aufgenommen durch Melchior Lorichs*, München 1902; a.mlf., "Chrysokeras", *RE*, VI, III, 2 (1899), s. 2513; a.mlf., "Keras", a.e., XXI, XI, 1 (1921), s. 257-262; a.mlf., "Constantinople zur Zeit S. Süleiman des Grossen nach einem Bilde von Melchior Lorichs", *Bosporus-Organ des Deutschen Ausflugs-Vereins Gottfried Albert*, İstanbul 1906, I, 8-44; Lutfi, *Tarih*, V, 59; J. B. Papadopoulos, "L'Église de St. laurent et les Pulchériana", *Studi Bizantini e Neo-ellenici*, Roma 1927, II, 59-63 ve 2 lv.; a.mlf., *Les palais et les églises des Blachernes*, Atina 1928; K. Wulzinger, "Melchior Lorichs Ansicht von Konstantinopel als topographische Quelle", *Festschrift Georg Jacob*, Leipzig 1932, s. 355-368; Misn [M. İ. Nomidis], *To Petriton tou Keratiou*, İstanbul 1938; Celal Esad [Arseven], *L'Art Turc*, İstanbul 1939, s. 277; A. Haydar Alpogut, *Marmara'da Türkler*, İstanbul 1941, s. 105-157; A. Süheyl Ünver, *Fatih'in Oğlu Bayazid'in Su Yolu Haritası Dolayısıyla 140 Sene Önceki İstanbul*, İstanbul 1945; a.mlf., *İstanbul'da Sahâbe Kabirleri*, İstanbul 1953; A. M. Schneider, "Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel", *Nachrichten der Akad des Wissenschaften in Göttingen*, Göttingen 1950; a.mlf., "Janin'in Constantinople byzantine (1950) nin Tahlil ve Tenkidi", *Gnomon*, XXIII, München 1951, s. 274-275; a.mlf., "Die Blachernen", *Oriens*, IV/1 (1951), s. 82-120; F. Babinger, "Vier Bauvorschläge Leonardo da Vin-

ci's an Sultan Bajezid II", *Nachrichten der Akademie d. Wissenschaften in Göttingen*, Göttingen 1952; Feridun Dirimtekin, "14. Mıntıka (Blachernae)", *Fatih ve İstanbul*, İstanbul 1953, s. 193-222; a.m.f., *Fetihden Önce Haliç Surları*, İstanbul 1956; Recep Ülke, *İstanbul Anıtları: Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar*, İstanbul 1957; R. Janin, *Constantinople byzantine, développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964, s. 287-293, 455-467; a.m.f., "Les ponts byzantins de la Corne d'Or", *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, IX-Mélanges Grégoire*, Bruxelles 1949, s. 247-253; M. Mesut Koman, *Eyüp Sultan, Loti Kahvesi ve Çevresi*, İstanbul 1966; Semavi Eyice, *Galata ve Kulesi*, İstanbul 1969; a.m.f., "Tarihte Haliç", *İstanbul Teknik Üniversitesi İstanbul Geoteknik Su ve Çevre Mühendisliği Sorunları Araştırma Grubu Sempozyumları 1-Haliç Sempozyumu 10-11 Aralık 1975*, İstanbul 1975, I, 263-307; a.m.f., "İstanbul'da İhmal Edilmiş Bir Semt Ayvansaray", *Taç*, II/5, İstanbul 1987, s. 33-49; a.m.f., "Haçlı Seferi ile Gelen Batıların Gördükleri İstanbul", *Dünya Kenti İstanbul*, İstanbul 1996, s. 13-15; a.m.f., "İstanbul-Tarihî Eserler", *İA*, V/2, s. 1214/44-1215/157; İsmet İtler, *Boğaz ve Haliç Geçişlerinin Tarihçesi*, Ankara 1973; *Eski Galata Köprüsü Sempozyumu-28 Mayıs 1990* (nşr. İstanbul Büyükşehir Belediyesi), İstanbul 1990; *Fâtih Câmileri ve Diğer Tarihî Eserler* (nşr. Fâtih Müftülüğü), İstanbul 1991; Cahit Kayra - Erol Üyepazarcı, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u - Bostancıbaşı Sicilleri*, İstanbul 1992; W. Müller-Wiener, *Die Häfen von Byzanzion, Konstantinopolis*, Tübingen 1994 (İstanbul limanları tarihçesi); Burçak Evren, *Galata Köprüleri Tarihi*, İstanbul 1994; Refik Durbaş, *Galata Köprüsü*, İstanbul 1995 (edebî metinlerden derlenmiş bir antoloji mahiyetindedir); J. Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London, ts., s. 80-81, 116-117; A. Enderlen, "Neue Schiffbrücke über das Goldene Horn in Konstantinopel-Entworfen und ausgeführt durch die Maschinenfabrik Augsburg-Nürnberg A. G. Werk Gustavsburg", *Deutsche Bauzeitung*, sy. 75-76, Berlin 1912; Galip Alnar, "Haliç'teki Köprüler", *Akşam*, İstanbul 13, 15, 17, 25, 27 Mayıs 1938; Sevin Okyay, "Haliç", *İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız* (Milliyet gazetesi eki), İstanbul, ts. [1984], s. 74-75, 82-83; Zeynep Ahunbay, "Haliç'in Doğal, Tarihî ve Mimarî Değerlerinin Korunması", a.e., s. 90-91; Reşat Ekrem Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, sy. 4, İstanbul 1958, s. 39-90; Ahmet Kamil Kören, "Tarih Boyunca Haliç'te Galata ve Unkapı Köprüleri", *Antik-Dekor, Antika, Dekorasyon ve Sanat Dergisi*, sy. 32, İstanbul 1995, s. 120-125; Eser Tutel, "Köprülerden Önce ve Sonra Haliç'te Ulaşımın Hikâyesi, Haliç Sularında Yolcu Vapurları", *İstanbul*, sy. 15, İstanbul 1995, s. 39-45.

F. Yeats-Brown'ın, *Golden Horn* adlı eseri (London 1932) Haliç'le ilgili olmayıp, maceracı bir İngiliz ajanının I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da başından geçen olaylara dairdir.

SEMAVİ EYİCE

HÂLİD (Benî Hâlid)

(بنو خالد)

Adnânîler'e mensup bir Arap kabilesi.

Kabilenin nesebi hakkında çeşitli rivayetler bulunmakta, kökeni Kahtânîler'e yahut Adnânîler'e dayandırılmaktadır. Bu görüşlerden birinciyi savunanlar, ailenin Kahtânîler'in Hâlidü'l-Hicâz veya Benî Mehdî kollarının birinden, ikinciyi savunanlar ise Adnânîler'in Benî Mahzûm kolundan geldiğini söylemektedirler. Arap yarımadasının tarihini yazan Eyüp Sabri Paşa ikinci rivayeti tercih etmiştir. Buna göre Adnânîler'e mensup olan Benî Hâlid'in kökeni Kureys'in büyük kollarından Benî Mahzûm'a, dolayısıyla Hâlid Mugire b. Abdullah b. Amr b. Mahzûm b. Yahyâ b. Mürre b. Kâ'b'a kadar uzanır. Kabilenin biri sahâbeden Hâlid b. Velîd'e, diğeri onun kardeşiyle amcazadelerine dayanan iki önemli kolu vardır ve bunlar uzun yıllardan beri Basra körfezinin Lahsâ (Ahsâ) diye bilinen bölgesinde yaşamaktadır. Lahsâ bölgesi, IX. yüzyılın başlarına kadar Hâlid b. Velîd'in amcazadelerinin idaresi altında kalmış, bu tarihten sonra idare, soyu Hâlid b. Velîd'e dayanan ve Âl-i Urey'ir diye şöhrat bulan sülâleye intikal etmiştir.

Benî Hâlid, XVI. yüzyıla kadar körfezde fazla önemi olmayan bir güç iken bu yüzyılın başlarında Lahsâ'yi ele geçirmek isteyen Mekke şerifinin kuvvetlerine karşı verdiği mücadele ile ön plana çıktı. Yüzyılın ortalarına doğru bölgede Osmanlı idaresi kurulduktan (1547) sonra da Lahsâ, Basra beylerbeyliğinin yanın da ayrı bir beylerbeylik olarak teşkilatlandırıldı ve ailenin nüfuzlu kolu Âl-i Hamîd'in etkisini yok etmek yerine ondan istifade yoluna gidilerek çöl taraflarının yönetimi bu aileden Sa'dûn'a verildi (3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 505-506). Ancak eskisine nazaran nüfuzunu ve gücünü kaybetmiş olan aile fırsat buldukça Osmanlı idaresine karşı ayaklanmaktan geri kalmadı. Meselâ Lahsâ hâkimi Mustafa Paşa'nın 1559'da Bahreyn'e yaptığı seferin başarısız geçtiğini ileri süren Sa'dûn'un isyanı bunlardan birisidir. Bölgenin merkeze olan uzaklığı yüzünden buradaki mahallî güçler nisbeten bağımsız hareket ediyorlardı. Benî Hâlid'e mensup bazı emirler de bu durumdan cesaret alarak nüfuz alanlarını genişletmeye çalıştılar. Bu arada aileden Berrâk b. Urey'ir 1670'te, Basra'daki Efrâsiyâb Emirliği'nin de teşvikiyle Lahsâ'nın merkezi Hüfûf'u işgal ederek memurları işten çıkardı.

Osmanlı idaresinin kesintiye uğramasına sebep oldu. Daha sonra Osmanlı Devleti tarafından önce Habeş eyaletine, arkasından da Bağdat valiliğine bağlanan Lahsâ'nın Benî Hâlid şeyhleri vasıtasıyla yönetilmesine göz yumulmuş ve bu durum Vehhâbî istilâsına kadar sürmüştür. Böylece bölgede Osmanlılar'ın bir temsilcisi sayılan Benî Hâlid'in güçlü emiri Berrâk çevreye yaptığı akınlarla hâkimiyet alanını genişletti; hatta kendisine Küveyt'te Kût denilen yazlık bir idare merkezi kurdu (sonraları bu Hintçe kelimeden Arapça ism-i tasgiri olan Küveyt türetilmiştir). Dir'iye'ye ve Necid'in diğer bazı bölgelerine de seferler düzenleyen Berrâk'ın ölümünden (1680) sonra yerine oğlu Muhammed geçti. Yeni emir de babası gibi ölümüne (1691) kadar Necid'deki Yemâme ve Südeyr üzerine birçok sefer düzenledi. Muhammed'den sonra Lahsâ'nın idaresi ve Benî Hâlid'in emirliği Sa'dûn b. Muhammed Âl-i Urey'ir'e intikal etti. Onun zamanında bölgede kabilenin gücü iyice artmış ve etkinliği kuzeyde Küveyt'ten güneydeki Katar'a kadar yayılmıştır. Bu dönemde Benî Hâlid'in ayrıca bütün Necid'i ele geçirme planları yaptığı görülür. Bu kabileye mensup Sultân b. Hamîd el-Kaysî 1684'te, Dir'iye'yi elinde tutan Şerîf İdrîs b. Vatabân'ı öldürterek kendisini emir ilân etmiş, Sultân'ın kardeşlerinin buradaki idaresi Sa'dûn'un da desteğiyle yirmi yıl kadar sürmüştür. Daha sonra Sa'dûn, ölümünden (1723) kısa bir zaman öncesine kadar bölgeye, özellikle Akrahâ ve Ammâriye üzerine sefere çıkmıştır.

Sa'dûn'un bir savaşta ölmesinden sonra aile içi çekişmeler başladı; bu durum, aynı aileden Ali b. Muhammed ve arkasından kardeşi Süleyman b. Muhammed el-Hamîd'nin kontrolü ele geçirmesine kadar devam etti. Süleyman'ın zamanında Necid'de ortaya çıkan Muhammed b. Abdülvehhâb, daha sonra Vehhâbîlik diye anılacak olan hareketin temellerini attı. Muhammed ilk önce faaliyetlerine Uyeyne'de başladı. Süleyman, onun fikirlerini zararlı bularak oradan çıkarılmasını Uyeyne Emiri Osman b. Ahmed Âl-i Muhammed'den istedi; Osman da Muhammed'in fikirlerini benimsemiş olmasına rağmen Süleyman'ın emrini yerine getirmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Muhammed, Âl-i Suûd'un merkezi olan Dir'iye'ye iltica etti (1744). Bu yüzden de Suûd ailesiyle Benî Hâlid arasında düşmanlık ve uzun yıllar süren mücadeleler meydana gelmiştir.

Süleyman el-Hamîdî 1752'de aile içi çekişmeler sonucu Lahsâ'dan çıkarıldı ve